

Moderna Göteborg

Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse del III

ETT KULTURMILJÖPROGRAM FÖR GÖTEBORGS STAD
- EN ÖVERSIKT OCH ETT KUNSKAPSUNDERLAG
ÖVER UTBYGGNADSPERIODEN 1955-1975

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

MODERNA GÖTEBORG är en delrapport i projektet Moderna planeringsunderlag. Projektet har utförts av Göteborgs stadsmuseum med stöd av en tvärspektoriell referensgrupp. Rapporten omfattar det arbete som genomförts under perioden 2010–2014.

Stadsbyggnadskontorets diarienummer: 0555/10

Särskilt tack till Länsstyrelsen i Västra Götaland som bidragit till programmets genomförande.

Rapportframställning

Textmanus: Anette Lindgren, Sanja Peter och Anna Reuter Metelius

Layout: Anna Reuter Metelius och Göteborgs stadsmuseum (Omslag)

Kartframställning: Nina Gärdeklint, Stadsbyggnadskontoret Göteborgs Stad

Claes Caldenby har medverkat som rådgivande specialist och som författare till vissa delar.

Arbetsgrupp

Göteborgs stadsmuseum (GSM):

Ylva Blank, Anna Reuter Metelius, Sanja Peter, Anette Lindgren, Cathrine Sjölund Åhsberg, Kristian Jonsson

Referensgrupp

Stadsbyggnadskontoret Göteborgs Stad:

Hans Ander, Malin Häggdahl, Madelene Seberbrink, Ulrika Lundqvist

Park- och naturförvaltningen, Göteborgs Stad:

Helen Svenstam

Stadsledningskontoret, Göteborgs Stad:

Neda Sherafat m fl ersättare

Länsstyrelsen Västra Götalands län:

Mats Herklint och Lena Emanuelsson

Bilder

Historiska foton, där inget annat anges: Göteborgs stadsmuseums arkiv

Flygvyer: Stadsbyggnadskontoret Göteborgs Stad

Foton på omslag: Älvsborgsbron (GSM arkiv), flygvy över Järnbrott med Västra Frölunda (Göteborgs stad), Eriksbergskranen (GSM), Mandolingatan (GSM), Västerslänt Hammarkullen (Anna Reuter Metelius)

Göteborgs Stad
Stadsbyggnadskontoret

FÖRORD

När får man perspektiv på sin samtid?

Del I och del II av det befintliga kulturmiljöprogrammet *Göteborg, kulturhistoriskt värdefull bebyggelse* har nu utökats med delen – *Moderna Göteborg*. Här kan politiker, tjänstemän, fastighetsägare, konsulter, hyresgäster, flanörer och andra hitta intressant läsning och värdefull kunskap om den moderna staden Göteborg. Vi hoppas även att nya generationer ska upptäcka och förhålla sig till sitt kulturarv.

Kulturmiljöprogrammet *Moderna Göteborg* behandlar efterkrigstidens expansiva bebyggelseperiod, de så kallade rekordåren. Det var en tid då Sverige kännetecknades av ekonomisk tillväxt, industrialisering och urbanisering. I Göteborg medförde industrins kraftiga expansion en snabb stadstillväxt. Det var nu staden började byggas ut med externa satelliter samtidigt som delar av stadens äldsta bostadsbestånd revs och ersattes med ny bebyggelse. Programmet ger en överblick av det som byggdes samtidigt som det ger kunskap om enskilda områden. Det beskriver hustyper och utmärkande byggnadstekniker samt lyfter fram karaktärsdrag och kvaliteter som är såväl *unika* som *typiska*.

Byggnader blir i egentlig mening inte omoderna. Det är funktioner knutna till dem som försvinner, för det mesta gradvis men ibland helt och hållet, vilket kan leda till förfall eller att ny bebyggelse uppförs. I den förändringsprocess som uppstår kan kulturmiljöprogram som detta ge underlag för konstruktiva dialoger.

Göteborg står återigen inför en kraftig expansion. Fram till 2035 ska staden ge plats åt 150 000 nya göteborgare och 80 000 nya arbetstillfällen. Vi hoppas att detta program blir ett stöd för en fortsatt utveckling av staden med bibehållen historisk förankring.

Kunskapsunderlaget har tagits fram i samarbete mellan Kulturförvaltningen och Stadsbyggnadskontoret, med stöd från en referensgrupp där även Park- och naturförvaltningen, Stadsledningskontoret och Länsstyrelsen medverkat.

Agneta Hammer
Stadsbyggnadsdirektör
Stadsbyggnadskontoret

Anna Rosengren
Förvaltningsdirektör
Kulturförvaltningen

Innehåll

Inledning 7

Den stora moderniseringen 15

Angered 59

HJÄLLBO, ERIKSBO, HAMMARKULLEN 68 60

ANGERED MED RANNEBERGEN 69 80

GÅRDSTEN MED LÖVGÅRDET 70 90

Östra Göteborg 99

GAMLESTADEN 40 100

KVIBERG 41 106

KORTEDALA 63 112

BERGSJÖN 67 128

Örgryte-Härlanda 137

BAGAREGÅRDEN 42 138

LUNDEN 45 142

KÅLLTORP 46 152

SÄVENÄS 47 156

TORP 49 170

SKÅR 51 176

KALLEBÄCK 52 178

Centrum

183

INOM VALLGRAVEN 01, NORDSTADEN 02	184
HEDEN 05	210
VASASTADEN 06	224
JOHANNEBERG 07	230
KROKSLÄTT 08	240
LANDALA 09	246
LORENSBERG10	248
GULDHEDEN 54	258
KALLEBÄCK 52	266

Majorna-Linné

271

MAJORNA 23, KUNGSLADUGÅRD 24, SANDARNA 25	272
STIGBERGET 13	290
HAGA 15, PUSTERVIK 11	298
ÄNGGÅRDEN 18	306
OLIVEDAL 14	312

Askim-Frölunda-Högsbo

317

JÄRNBROTT 58, RUD 60	318
ASKIM 86	352

Västra Göteborg

359

TYNNERED 61	360
NÄSET 59, ÖNNERED 62	376
ÄLVSBORG 55	380
FISKEBÄCK 56	386
STYRSÖ 87	390

Västra Hisingen

397

BISKOPSGÅRDEN 10

398

KYRKBYN 32

416

ARENDAL 64

420

TORSLANDA 78, SÖRRED 82

426

BJÖRLANDA 77, LILLEBY 83

438

Lundby

443

FÄRJESTADEN 28

444

TOLERED 31

450

KVILLEBÄCKEN 38

452

RAMBERGSSTADEN 33

454

SANNEGÅRDEN 34

460

BRÄMAREGÅRDEN 37

468

Norra Hisingen

477

BACKA 66

478

KÄRRA 79

490

TUVE 81

496

SÄVE 80

502

Källförteckning

508

Bilagor

514

BYGGNADSNÄMNDENS OCH
KOMMUNFULLMÄKTIGES BESLUT

514

INLEDNING

PROJEKTBESKRIVNING

Moderna göteborg är en komplettering av Göteborgs Stads kulturmiljöprogram som omfattar särskilt värdefull bebyggelse i kommunen uppförd under rekordåren. Bebyggelse från perioden (1955- 75) utmärks av en stor skala och omfattar stora delar av samhället. Det återspeglas i föreliggande rapport genom att även infrastrukturprojekt och stadsplanetänkande ingår.

Det ingående materialet baserar sig på tidigare utförda inventeringar och dokumentationer som beskriver bebyggelsen från den aktuella perioden på ett värderande sätt. Endast ett par mindre nya utredningar har gjorts inom ramen för projektet.

KULTURMILJÖPROGRAMMETS ROLL OCH SYFTE

Kulturmiljöprogrammet skall belysa karaktären, det typiska och unika från en tid då nästan två tredjedelar av Göteborgs bebyggelse tillkom. Konkret utpekas byggnader, byggnadsdelar och miljöer med kulturmiljövärden. Kunskapsunderlaget ger en hjälp att orientera sig i stadens moderna historia. Det belyser det specifika i de enskilda ”objekten” och sätter in dem i sitt sammanhang.

I kapitlet *Den stora moderniseringen* ges en samlad bild av Göteborgs utveckling både i ett svenskt perspektiv och i ett större, internationellt. Vilka var förutsättningarna för planering och byggande och varför blev det som det blev? Programmets urval syftar till att spegla en samhällelig utveckling, som är representativ för perioden och därmed ge möjlighet att återge berättelser kopplade till den fysiska miljön.

Stadens kulturmiljöprogram skall ses som en vägledning och stöd i planeringen och utgör ett redskap att användas av såväl förvaltare och brukare som allmänhet och beslutsfattare.

KULTURMILJÖPROGRAMMET - ETT KUNSKAPSUNDERLAG

Kulturmiljöprogrammet *Moderna Göteborg* är ett av flera kunskapsunderlag att beakta och förhålla sig till när områdesstudier och fördjupningar upprättas eller detaljplaner och bygglov behandlas.

Stadens befintliga byggnadsbestånd är en levande massa som kontinuerligt utvecklas beroende på befolkningens sammansättning, behov och hur byggnaderna används.

Utbyggnadsperiodens fastighetsbestånd styrs nästan undantagslöst, beträffande ändamål och eventuella förtätningsmöjligheter, av detaljplaner. När dessa behöver ändras upplyser kulturmiljöprogrammet om vilka kulturvärden som berörs men inte mot vilka andra intressen avvägningar behöver göras.

Avvägningen mellan vad en befintlig miljö representerar och vad en förändring tillför, sker bäst i stadsdelsvisa program eller fördjupningar i detaljplaneprocesser. Inför större förändringar i byggnadsbeståndet kan det finnas skäl att ta fram individuella och detaljerade kunskapsunderlag för att tillgodose kraven i PBL 8:13 och 8:14.

Programmet tar varken ställning till stadsdelarnas behov av utveckling eller reglerar om obebyggda delar av fastigheter kan förtätas. Huruvida enskilda områden eller byggnader bör bevaras framgår inte heller av programmet. Något förstärkt bevarandeskydd föreslås inte. För medtagna objekt innebär det inte med automatik att förändringar och tillbyggnader förhindras. Sådana beslut sker vid detaljplanering och bygglov.

Vid behov får en bedömning av förändringars lämplighet, utförande och materialval tas fram i fördjupade beskrivningar. Det kan även i vissa fall finnas anledning att analysera och beskriva relevanta samhällshistoriska, socialhistoriska och personhistoriska sammanhang.

Moderna Göteborg tar endast med ett urval objekt som lyfter fram det typiska och i vissa fall unika. Det innebär inte att bebyggelse som inte medtagits saknar kulturvärden som tål att uppmärksammas eller beaktas.

LÄSANVISNINGAR

Föreliggande rapport är ett förslag till komplettering av stadens befintliga kulturmiljöprogram för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, del I och II.

Moderna Göteborg följer den struktur som finns i kulturmiljöprogrammet; med äldre stadsdelsnamn, så kallade trakter enligt vilka fastighetsnamnen är uppbyggda: stadsdel, kvartersnummer, enskild fastighet. Innehållet är strukturerat så att varje stadsdel har en miljöbeskrivning med historik och en översiktlig koppling till genomförda förändringar och till det redan existerande kulturmiljöprogrammet. Aspekter som finns med är sådana som berättar om den lokala karaktären och det

som är specifikt för området i förhållande till stadens utveckling. På objektnivå finns de byggnader eller anläggningar som har bedömts åskådliggöra det moderna Göteborgs kulturarv i fysisk form. Det är de karaktäristiska eller typiska uttryck för den tidens samhällsplanering och byggande som har kvalitéer som är viktiga att värna om. Områdets eller objektets historiska sammanhang presenteras och motiv för urvalet framgår av en beskrivande text tillsammans med orienterande bilder och kartor.

URVAL OCH UNDERLAG

Urvalet och grundmaterialet till *Moderna Göteborg* är hämtat ur befintlig litteratur och utredningar, med kriteriet att de beskriver tidens bebyggelse på ett värderande sätt, antingen i värderande text eller genom att lyfta fram tidstypiska exempel på periodens byggande. Därutöver ingår ett urval av pristagare ur Per och Alma Olssons fond 1965-83 samt kyrkor byggda efter 1939. Några ytterligare förslag på byggnader och miljöer har tillförts av arbetsgruppen utifrån de ingående personernas kunskaper. Nedan beskrivs de källor som har använts.

Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg

Av kommunfullmäktige antagna program för bevarande, del I och II, som utgör underlag för kommunens planeringsarbete. Projektet MODERNA GÖTEBORG har lutat sig mot detta material när det gäller bebyggelse efter ca 1955. Även strukturen på redovisningen av föreliggande arbete har hämtats ur tidigare kulturmiljöprogram.

Kulturhistorisk inventering av bebyggelsen från perioden 1955-75, 1999

Mycket av grundmaterialet bygger på den inventering som utfördes av Stadsmuseet 1997-99. Inventeringsrapporten skrevs som en kunskapskomplettering till befintligt program. Den har dock fungerat som ett komplement till programmet, och ambitionen fanns att några objekt på sikt skulle hamna i ett utvidgat bevarandeprogram. Rapporten har varit kunskapsunderlag i flera efterföljande projekt, bland annat storstadsprojektet.

Moderna Monument

Projektet genomfördes i samarbete mellan Västärvet, Länsstyrelsen Västra Götaland och Göteborgs stadsmuseum. Ett urval av objekt från 1900-talet har i projektet bedömts ha byggnadsminnesklass. Det urvalet finns nu i bebyggelseregistret, <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/sok/search.raa>

I underlaget *Moderna Göteborg* noteras om det beskrivna objektet har medtagits i sammanställningen *Moderna Monument*.

Visste du... om rekordårens bostadsbebyggelse i Göteborg

'Visste du...' är en broschyr som skissar karaktäristiska drag i rekordårens byggande i Göteborg. Den bygger på material från storstadsprojektet.

Fritidshus i Göteborgs kommun, rapport i tre delar 2008-2009

Inventeringen utfördes av Stadsmuseet 2008 inom den tematiska satsningen Moderna Västra Götaland. Delar av de inventerade miljöerna är underlag för föreliggande arbete.

Stiftelsen Per och Alma Olssons fond, pristagare

Pris ur fonden har delats ut varje år sedan 1965, och är en samtida värdering av nyproducerad bebyggelse. Prisbelönda objekt är med i urvalet.

Upptäck Angered, Upptäck Hisingen, Upptäck Nordost, Upptäck Västra Frölunda

Guideböckerna ingår i serien Det moderna Göteborg. De lyfter exempel från olika epoker i Göteborgs byggnadshistoria med fokus på efterkrigstidens bebyggelse.

Guide till Göteborgs arkitektur

Allmän vägledning i Göteborgs arkitektur, ger en helhetsbild och har varit ett komplement till övriga källor.

Kyrkobyggnad efter 1939 skyddad i KML enligt särskilt beslut

Kyrkor uppförda innan 1939 har ett generellt skydd. Inom denna inventerings tidsavgränsningar finns några kyrkor som har lagskydd enligt särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet.

TILLGÄNGLIGGÖRANDE OCH GRANSKNING

Sammanställningar av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse utgör kommunala planeringsunderlag. Det innebär att särskild hänsyn ska tas till redovisade områdets kulturhistoriska värden vid den allmänna lämplighetsprövningen. Det innebär även att allmänheten skall upplysas om existensen av underlagen.

Detta sker genom att publicera programmen och göra dem tillgängliga för alla,

politiker, tjänstemän, konsulter, fastighetsägare, hyresgäster och den intresserade allmänheten. Det sker även genom att förslag till stadsplaner, program och bygglov granskas i ljuset av de kommunala kulturmiljöprogrammen. Avvägningarna sker i områdesstudier, kulturmiljöunderlag, fördjupningar eller motsvarande utredningar som upprättas i samband med detaljplanering och bygglovsgranskning.

LAGSKYDD GÄLLANDE VARSAMHET OCH FÖRVANSKNING

Kulturmiljöprogrammen innebär inte något automatiskt förstärkt bevarandeskydd. Skulle något sådant aktualiseras bygger det på kompletterande utredningar och fördjupningar samt en dialog i en plan- eller bygglovprocess som leder till formella myndighetsbeslut. Med hänsyn till det särskilda värde som byggnadsbeståndet bedöms ha är det rimligt att förändringars lämplighet, utförande och materialval underkastas den granskning och dialog som ett bygglovsförfarande eller en detaljplaneprocess innebär.

I Plan- och bygglagen (PBL) anges att: ”ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt.” (PBL 8:14) Detta krav på varsamt omhändertagande gäller all bebyggelse. För särskilt värdefulla byggnader, till exempel bebyggelse som ingår i det nu sammanställda programmet, gäller dessutom förbud mot förvanskning: ”En byggnad som är särskilt värdefull ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas.” PBL 8:13. Vidare finns krav på att byggnader skall underhållas med hänsyn till sitt kulturhistoriska värde: ”Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras.”

Inför större förändringar i byggnadsbestånd med utpekade kulturvärden är det lämpligt att det tas fram individuella och detaljerade kunskapsunderlag för att uppfylla kraven i PBL 8:13 och 8:14.

Byggnader ”som har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller som ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde” kan också få ett speciellt skydd som byggnadsminnen enligt Kulturmiljölagen (1988:950) 3 kap. Svenska kyrkans kyrkobyggnader och kyrkotomter tillkomna före 1940 samt

ett urval av de yngre är skyddade enligt KML 4 kap. Värdefulla byggnader i statens ägo kan skyddas genom förordning (2013:558) om statliga byggnadsminnen (FSBM). Riksantikvarieämbetet har tillsyn över de statliga byggnadsminnena. Ärenden som gäller fornlämningar, byggnadsminnen och kyrkor handläggs av Länsstyrelsen.

Ett antal särskilt utpekade områden av nationell betydelse för olika samhällsintressen kan pekas ut som områden av riksintresse enligt 3 kap. 6 § miljöbalken. Riksintressen för kulturmiljövården är ett urval av miljöer som ska representera hela landets 10 000-åriga historia från stenålder till nutid.

ETT KOMPLEMENT TILL ÖVERSIKTSPLANEN

Kulturmiljöprogrammen, i rollen som kunskapsunderlag och som komplement till Översiktsplanen, uttrycker att kulturvården i utpekade miljöer skall beaktas och att eventuella förändringar grundas på motiverade beslut.

Arbetet med kommunens översiktsplan (ÖP) är en kontinuerligt pågående process. En gång per mandatperiod aktualitetsprövas översiktsplanen av fullmäktige. Vid varje sådant tillfälle kan det underlag som ÖP grundas på kompletteras eller ersättas. På det viset påverkas ÖP av förändringar i omvärlden men även av ändrade politiska uppfattningar och ökad kunskap. Föreliggande rapport utgör ett underlag till Översiktsplan för Göteborg, på samma sätt som sammanställningen *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse I och II* från 1999.

Översiktligt planmaterial enligt PBL är inte mer bindande för den enskilde medborgaren än de generella kraven i PBL 8:13 och 8:14. Det visar emellertid vilka värden eller intressen som samhället/kommunen vill slå vakt om vid den avvägning mellan allmänna och enskilda intressen som görs när områdesbestämmelser införs, en detaljplan upprättas eller bygglov prövas. Ägarna till värdefulla byggnader får genom kulturmiljöprogrammen tillgång till information om historik, karaktäristik och motiveringar.

AVGRÄNSNING

Nära tre fjärdedelar av byggnadsbeståndet i Göteborg tillkom under perioden med start efter andra världskriget och slut omkring 1980. Inom ramen för arbetet med *Moderna Göteborg* har mycket begränsade möjligheter funnits till nya eller

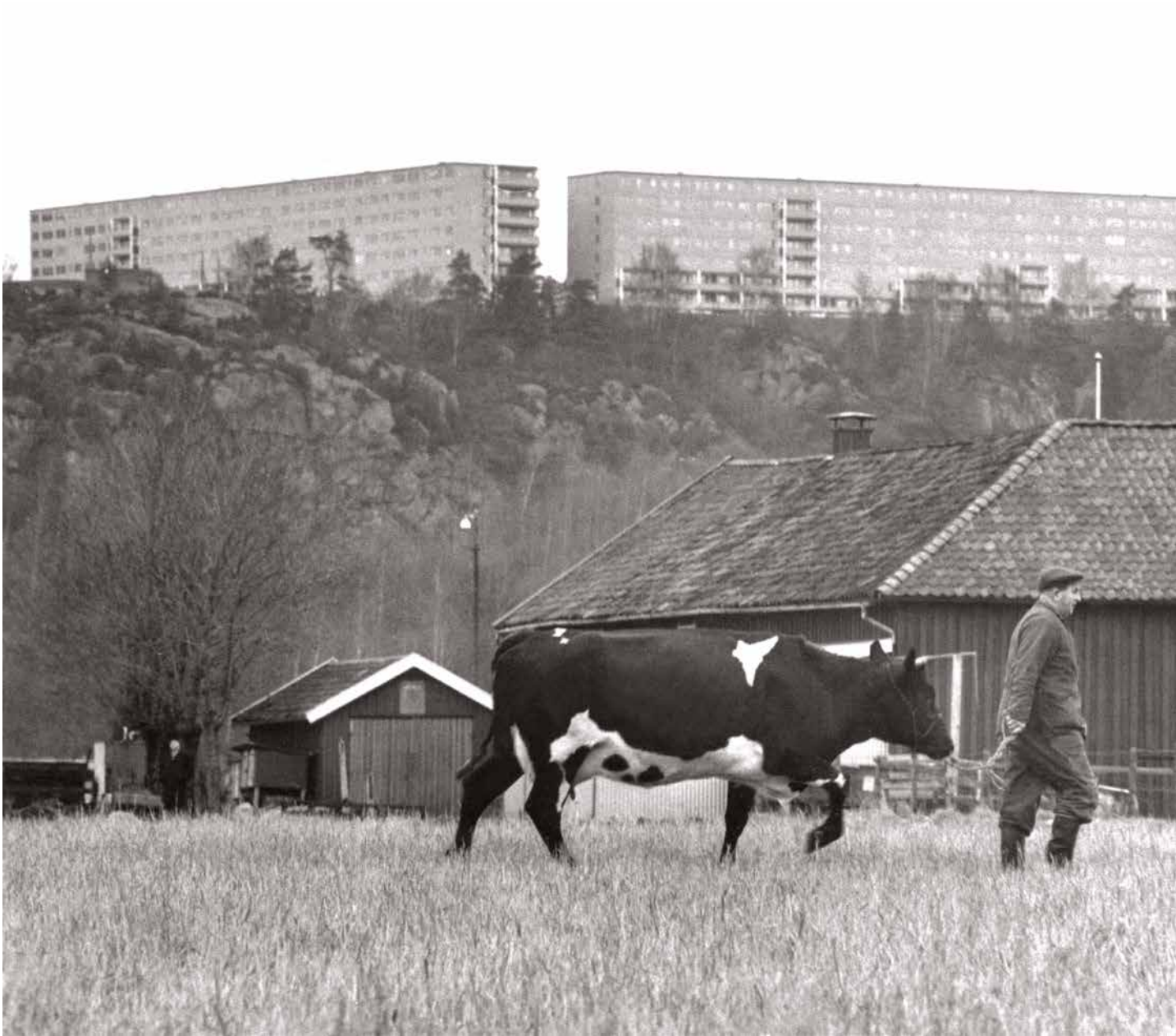
kompletterande bebyggelseinventeringar och man har därför i princip uteslutande fått utgå ifrån befintliga källor.

Några industrier, hamnmiljöer och arbetsplatser finns med i materialet men ett helhetsgrepp saknas kring dessa kategorier. De genomförda inventeringarna av bostadsbebyggelsen domineras av flerfamiljshus och enfamiljshus i områden av likartad karaktär. Endast få villor finns med bland värderade byggnader från perioden. Ett litet urval av infrastruktur har tagits med, främst de av landmärkeskaraktär. Därutöver är urvalet av institutioner, handel, kontor, restauranger, hotell, specialbostäder, frikyrkor samt idrottsanläggningar och planerad grönska begränsat. Skolorna är inte heller tillräckligt representerade i materialet.

ÖVERLAPPNING MELLAN BEFINTLIGT OCH KOMPLETTERANDE KULTURMILJÖPROGRAM

Befintliga kulturmiljöprogram, del I och II, innehåller viss bebyggelse som tillkommit under de så kallade rekordåren. För att vara konsekventa mot tidsperioden i *Moderna Göteborg* är den bebyggelsen även medtagen här, vilket alltså i enstaka fall har resulterat i överlappning mellan de befintliga delarna av kulturmiljöprogrammet och föreliggande komplettering.

Materialet i del I och II är i huvudsak disponerat stadsdelsvis där varje stadsdel har ett nummer. Sammanställningen som täcker hela kommunen är upprättad i nummerordning och startar med Inom Vallgraven (1) och slutar med Styrso (87). *Moderna Göteborg* utgår från samma indelning i stadsdelar och fastigheter, men bara de stadsdelar som innehåller objekt finns med i rapporten. Därutöver har stadsdelarna grupperats enligt nu gällande stadsdelsnämndsindelning i tio SDN-områden. Då SDN-gränserna inte till 100 procent överensstämmer med äldre stadsdelsgränser har några objekt hamnat i "fel" SDN-område eftersom objekten redovisas i den stadsdel där fastigheten är registrerad. I förekommande fall noteras detta i objektsbeskrivningen.

Vy mot Rannebergen 1972. Foto: Lars Söderbom

DEN STORA MODERNISERINGEN

Göteborg byggs ut

Göteborg byggdes ut i rekordfart efter andra världskriget till följd av en expansiv konjunktur med påföljande industrialisering och urbanisering. En vid tiden omfattande bostadsprojektering var både en förutsättning för och en konsekvens av de stora industrietableringarna. I Göteborg är denna omständighet särskilt tydlig; verkstadsindustriens stora expansion lade grunden till den snabba stadstillväxten. De stora arbetsplatserna på Hisingsidan av Göta Älv kompletterades av de likaledes stora bostadsområdena öster om älven. För att säkra marktillgången för såväl industri, bostäder som andra samhällsfunktioner genomfördes en successiv införlivning av kranskommuner.

Göteborg som tidigare hade byggts ut cirkulärt som årsringar började efter andra världskriget att byggas ut med externa satelliter; grannskapsenheter med bostäder och service, som samtidigt var beroende av moderstaden.

De topografiska förutsättningarna dikterade utbredningens form som fick följa älvdalen och de andra vattenvägarnas sänkta partier. Det byggdes även på sluttningar och på utplanade högplatåer.

Införlivningar:

- 1868 Gamla Älvsborgs Kungsladugård
- 1871 Krokslätt Nordgården
- 1883 Tingstadsvassen samt egendomen Landala och vissa delar av Gibraltar
- 1904 Delar av hemmanet Stora och Lilla Änggården
- 1906 Lundby socken
- 1909 Del av hemmanet Kålltorp
- 1918 Del av hemmanet Änggården
- 1922 Örgryte socken
- 1928 Del av Partille socken
- 1930 Del av Angereds socken

- 1931 Nya Varvets socken
- 1936 Del av Backa socken
- 1940 Del av Björlanda socken
- 1945 Västra Frölunda socken
- 1948 Backa socken
- 1949 Enklav av Säve socken
- 1951 Områden av Mölndals stad
- 1960 Del av Torslanda kommun
- 1967 Angereds, Säve, Torslanda och Tuve kommuner samt Bergums församling av Stora Lundby kommun
- 1974 Askim och Styrso kommuner samt Rödbo församling av Kungälv kommun

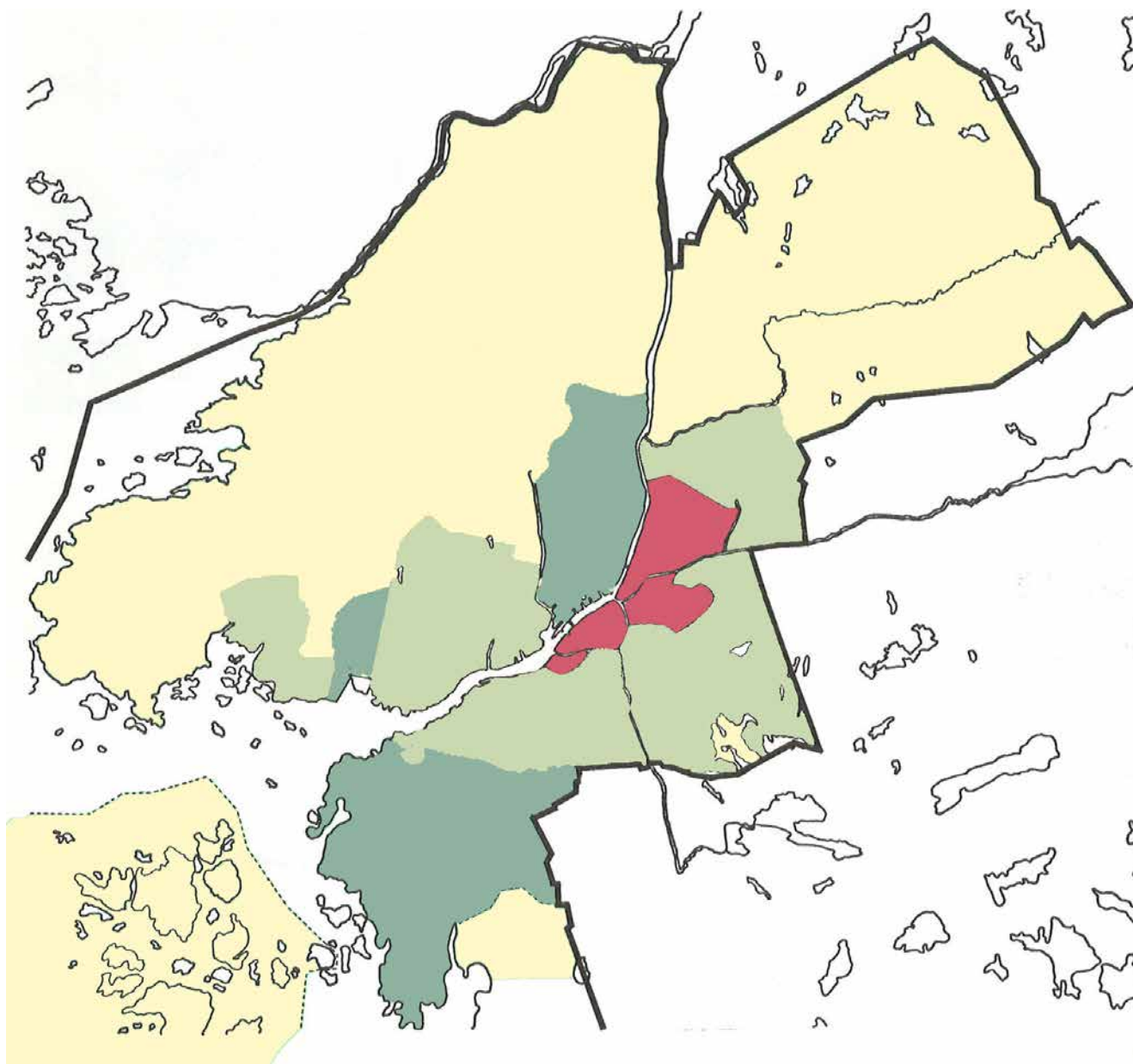

Brunnsbo torg 1965. Foto: Stig Sjöstedt. Bostadsbolagets arkiv

BEBYGGELSE I SVÅRTILLGÄNGLIGA OMRÅDEN PÅ 50-TALET

I slutet av 1940-talet sinade markreserverna i stadens centrala delar vilket ledde till att man började bygga i mindre tillgängliga områden, bland annat på bergen längs älvdalarna. Exempel på områden som uppfördes i början av perioden är **Norra Guldheden, Torpa, Gråberget, Bö, Slättadamm, Björkekärr, Högsbotorp** och **Järnbrott**. Västra Frölunda och Backa var de första socknarna som inkorporerades med staden efter kriget, år 1945 och 1948. Men på grund av markägoförhållanden var det alltså inte dessa områden som kom att bebyggas först utan andra områden som redan var i kommunens ägo, tidigare obebyggda pga utmanande topografiska förhållanden.

Successivt gick utvecklingen mot större hus och husgrupper och behovet av stora markarealer växte. Lösningen blev att frigöra jordbrukslandskapet längre ut från stadskärnan för byggnation genom olika typer av markinköp. I samband med detta flyttades även enstaka torp och gårdar för att frigöra yta för sammanhållna stadsplaner där utbyggnaden kunde ske enligt nya rationella metoder. Vid 1950-talets mitt uppfördes nya större bostadsområden i form av satellitstäder en bra bit bort från stadskärnan i **Kortedala, Biskopsgården** och **Björkekärr**.

Utbyggnaden av Göteborg, där rött visar på de äldst utbyggda delarna, ljusgrönt; det som byggdes ut fram till 1931, grönt; det som byggdes ut fram till 1951 och gult; det som byggdes ut fram till 1974.

Övrig utbyggnad som genomfördes under 1950-talet var de småhusområden som uppfördes på Hisingen under 1950-talets andra hälft; **Kvillebäcken**, **Tolered** och **Kyrkbyn**. På Hisingen fick även **Brämaregården** ett centralt, modernt flerbostadshusområde vid decenniets slut. På Hisingen var det inte fråga om några helt nya stadsdelar i obebyggda perifera områden, utan inpassningar i den befintliga stadsmiljön.

618-2910

618-2912

618-2913

618-2914

Flygfoton över Järnbrott, 1959-64. Foto: Stig Sjöstedt

STORSKALIG UTBYGGNAD PÅ 60-TALET

Det största marktillskottet till staden kom genom införlivningen av kommunen Angered och Bergums församling av Stora Lundby kommun samt resten av Hisingen; kommunerna Torslanda, Tuve och Säve, år 1967. Göteborgs kommuns landareal ökade då från fjortontusen till trettiosex tusen hektar. Det största expansionsområdet låg i nordost, med **Bergsjön**, **Hjällbo**, **Hammarkullen**, **Gårdsten**, **Lövgärdet** och **Rannebergen**. Bostadsbebyggelsen i Angered tillförde en helt ny stadsstruktur till staden med goda kontakter med verksamhetsområdena på Hisingen genom den nya bron över Göta Älv. Angered centrum blev ett cityannex till det centrala Göteborg

som enligt planerna skulle nås genom en ny snabbspårväg. Denna blev dock aldrig fullt realiserad.

PRIVATA BYGGNADSMÅTTOR OCH SMÅHUSMATTOR PÅ 70-TALET

Backa, Kärra, Tuve och **Torslanda** var redan under uppbyggnad när generalplanen för Hisingen kom 1971. År 1974 tillkom ytterligare stora områden, ca åttatusen hektar, genom att kommunerna **Askim** och **Styrsö** samt **Rödbo** församling av Kungälv kommun blev del av Göteborg. Områdena bebyggdes till större delen med småhusområden och enfamiljshus.

En ny företeelse under 1970-talet var att privata aktörer fick ett större utrymme på byggmarknaden. Ett exempel på detta är **Kärra** som uppfördes av HSB och Riksbyggen på Hisingens flacka åkermark 1971-74. Området innehöll endast bostadsrätter.

Gruppbyggda småhus integrerades i varierande omfattning i de flesta flerbostadsmiljöerna, men i somliga kustnära stadsdelar uppfördes fler enfamiljsbostäder. Stadsdelarna **Fiskebäck** och **Älvsborg** i sydväst samt **Torslanda** och **Tuve** på Hisingen fick bostadsområden i form av ”småhusmattor”, under perioden 1960-75. De två sistnämnda miljöerna uppfördes i agrar miljö på gamla gårdars ägor medan de kustnära bostadsområdena fogades till en äldre villa- och fritidshusbebyggelse.

SUCCESSIV KOMPLETTERING MED SERVICE I DE NYA OMRÅDEN

I de nya stadsdelarna uppfördes först bostäder, därpå följde centrumanläggningar, skolor, sjukvård, daghem och annan service. Skolundervisningen hölls inledningsvis ofta i bostadshusens suterrängvåningar. Närheten till en kyrka ansågs viktig, men man fick ofta nöja sig med även en tillfällig gudstjänstlokal tills den permanenta stadsdelskyrkan stod på plats. Även markbearbetningen; vägar, lekplatser, planteringar, kunde dra ut på tiden liksom anordnandet av kollektivtrafik.

Innergård i Landala 1968, innan rivning.
Foto: Stig Sjöstedt

STADSFÖRNYELSE GENOM SANERING

Under decennierna efter andra världskriget genomfördes också en stadsförnyelse i stor skala genom de så kallade saneringarna i Göteborgs centrum och i arbetarstadsdelarna. Saneringarnas omvälvande förändringar av Göteborgs stadsbild skedde i en takt och med en kraft som saknar tidigare motsvarighet i stadens historia. Cirka trettio procent av Göteborgs äldsta bostadsbestånd försvann under tioårsperioden 1960 - 70. Hela stadsdelar revs i ett sammanhang och ersattes med ny bebyggelse i stort sett med samma synsätt och metoder som i de nya stadsdelarna.

Områden som under 1930- och 40-talen hade uppförts för att lösa bostadsbristen och höja standarden på bostäderna som till exempel Gamlestaden, Kviberg, Rambergsstaden, Lunden och Sandarna hade blivit trångbodda och behövde avlastas. I Göteborg ansåg man att staten eller kommunen behövde gå in och styra åtgärderna i framför allt arbetarstadsdelar uppförda 1850 - 1930. Det första saneringsprojektet var Gröna gatan i Majorna (1958), därefter sanerades Stigberget (Nya Masthugget) och därefter Annedal, Landala och Olskroken.

Rivning i Landala i slutet av 1960-talet. Foto: Stig Sjöstedt

Kraftig industriexpansion

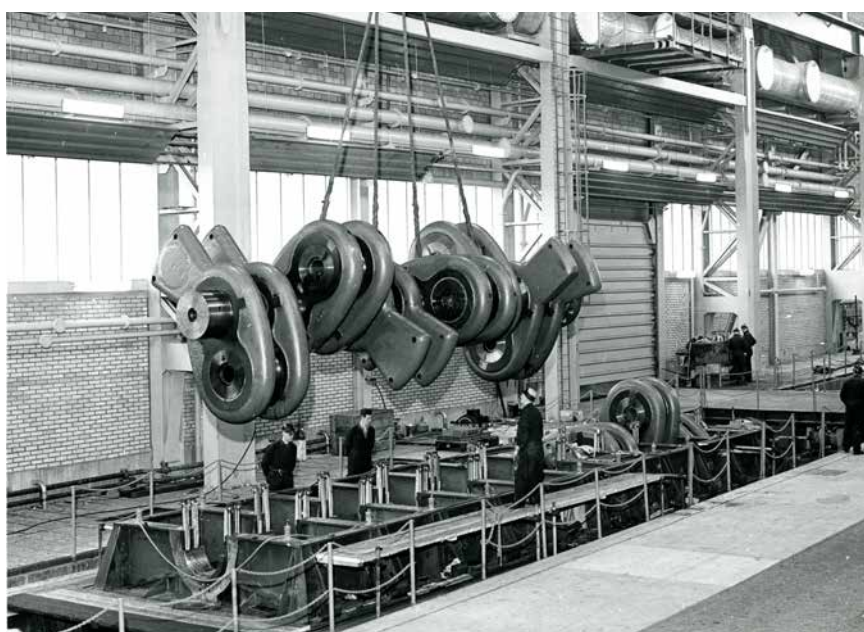
GÖTEBORG SOM PARADOX

Göteborg var, paradoxalt nog, en expansiv stad under den Europeiska stagnationsfasen 1920-45. Det är ett särdrag för Sverige att ha gått mot strömmen under dessa år när det gällde tillväxt. Under den tiden ökade folkmängden i Göteborg med 40 procent. Staden var då den mest internationellt beroende av de svenska storstäderna. Göteborg var landets ledande exporthamn och stod för en fjärdedel av den svenska exporten. En ny verkstadsindustri växte fram inriktad på masskonsumtion inom såväl varvsföretagen som verkstads- eller snilleindustrierna SKF (maskindelar), Original Odhner (räknemaskiner), Esab (svetsning) samt Volvo (bilar, lastvagnar). Med snilleindustri menas företag som har egen grundläggande innovation.

Utvecklingen av staden 1945-74 innebar att befolkningen växte med 200 000 invånare. Bilismen band samman en ny slags stad till en arbetsmarknad. Under dessa så kallade rekordår var varvsindustrin en av de bärande industrierna i Göteborg. Rekordåren är en motsvarighet till det sena 1800-talets expansion när staden industrialiserades. Världshandel och världsproduktion växte kraftfullt. Näringslivet renodlades mot mer högproduktiva och specialiserade verksamheter.

Volvo Torslanda 1964. Foto ur Wezäta industrimuseets arkiv

Interiör från Blå hallen Eriksberg, 1960-tal. Fotograf okänd

Eriksberg samt arbetare vid Götaverken. Fotograf okänd. Varvshistoriska arkivet

SVERIGES INDUSTRISTAD NUMMER ETT

På 1950-talet var Göteborg i särklass störst inom verkstadsindustri, varv och sjöfart. Bland varven var Götaverken, Eriksberg och Lindholmen de största och bland de transoceaniska rederierna; Bröderna Broströms, Transatlantic och Svenska Lloyd. Bland de internationella handelshusen låg Elof Hansson och Ekmans med sina globala kontakter i täten. Utbyggnaden av de tidigare påbörjade verkstadsindustriområdena med tyngdpunkter på Hisingen och i Gamlestaden fortsatte under efterkrigstiden. Men det helt nya var de stora industriplaneringar som byggdes upp från grunden som planerade enheter, till exempel Volvo Torslandaverken och Pripps i Högsbo, samt de planlagda industriområdena på jungfrulig mark som var separerade från bostadsområdena, exempelvis Högsbo industriområde, Sisjön, Åbro och Backa.

Industrins struktur i Göteborg kom att renodlas till verkstadsindustri och den utvecklades gynnsammare än i Stockholm och Malmö. Antalet varvsanställda år 1960 var 50000. Men Volvo växte och 1970 var antalet anställda lika stort som vid varven. Minskningar i sysselsättningar på andra håll kompensades av tillväxt vid Volvo. Beteckningen allsidig industristad användes för att karaktärisera mellankrigstidens Göteborg. Men strukturen ändrades genom att till exempel Sockerbruket lades ner (1958), porslinsfabriken flyttades till Lidköping, margarinindustrin flyttade. Läskedrycks och öltillverkningen blev nationellt sammanslagna.

Den stora sysselsättningsökningen under rekordåren motsvarades inte av en stor folkökning. 1960-talet kännetecknades av arbetskraftsbrist. Samtidigt växte andelen sysselsättningar inom tjänstesektorn men minskade inom tillverkningsindustrin. Redan 1975 visade storstäderna i Sverige en utveckling mot ett tjänstesamhälle.

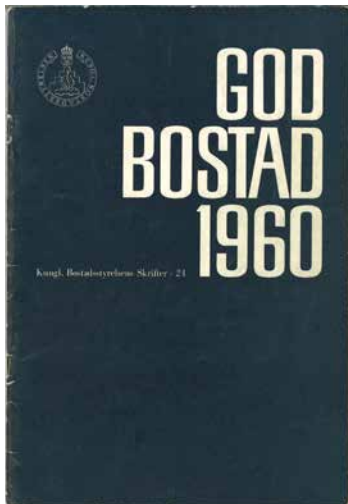
NYA PRODUKTIONSMETODER

REVOLUTIONERAR VERKSTADSINDUSTRIN

Varvens stora produktionsökning efter andra världskriget möjliggjordes av att man tidigt introducerat nya produktionsmetoder. Under 1940-talet började fartygsskroven svetsas istället för att nitas och sektionbygget introducerades. Varvsområdena utvidgades. Götaverken, som hade ont om mark, byggde ett helt nytt varv, Arendal, längre ut i hamninloppet. Vid 1960-talet hade Göteborg blivit en av världens främsta båtbyggerstäder. Men då blev även överproduktionen av stora tankbåtar ett faktum. Redan i mitten på 1970-talet lades Lindholmens varv ner. Eriksberg och Götaverken, som bägge senare ingick i det statliga Svenska Varv, har inte producerat båtar sedan sjuttioalet. På Arendal byggdes oljeplattformar, medan Cityvarvet (Götaverken) delvis fortsatte att reparera fartyg. Volvo som på 1900-talet blev den största arbetsplatsen i Göteborg expanderade från sina ursprungliga lokaler i Lundby till Torslanda under 1960-talet och i Steneby under 1980-talet. Efter kriget expanderade SKF stort med stora utbyggnader i anslutning till de äldre byggnaderna i Gamlestaden.

DEN STORA SKALANS IDEAL

År 1958 inledde Volvo upphandlingen av ett område om fyratusen hektar jordbruksmark i Göteborg och Torslanda, tvärs över kommungränsen, till vad som skulle komma att bli Sveriges största industriområde. Femton lantbruk och ett femtiotal mindre markfastigheter berördes, och protesterande markägare tvingades ge vika då Volvo, enligt politikerna, ansågs företräda ett riksintresse. Nya stadsplaner utarbetades, godsjärnväg och energiförsörjning byggdes ut och nya trafikleder planerades; allt för att möta biltillverkarens behov. Händelsen illustrerar en expansiv industriell utveckling och högkonjunktur i efterkrigstidens Sverige och Göteborg. Tidens ideal av industriell utveckling, storskalighet och massproduktion som ledde till en samhällelig omvandlingsprocess har format större delen av det Göteborg som vi ser idag.

Bostadsstandard och normering

BOSTADSBRIST OCH LÅG STANDARD

Med den växande industrin ökade befolkningen kraftigt och snart blev det brist på både bostäder och byggbar mark i stadens ägo. Problemet var akut i och med att den befintliga lägenhetsstandarden var låg; år 1945 var hälften av lägenheterna i Göteborg ettor. Grundidén i den svenska bostadspolitiken var att det nya samhälle som byggdes upp skulle ge alla invånare rätten till en lägsta godtagbara standard (LGS) och det fanns en uttalad målsättning att bygga upp goda bostadsområden. För att se till att de nybyggda lägenheterna uppfyllde de uppsatta kraven på standard skapades normer, som kopplades till de statliga lånesystemen.

GOD BOSTAD

De betänkanden som Bostadssociala utredningen lämnade under 1930- och 1940-talen, bildade grunden i den svenska bostadspolitiken för lång tid framöver. Utredningens förslag och målsättningar antogs av riksdagarna 1946–47. Flera av målsättningarna och regelsystemen som skapades kom att leva vidare ända in på 1990-talet. Avsikten var både att främja nybyggandet av bostäder och att städernas äldre bostadsområden, där boendeförhållandena ansågs undermåliga,

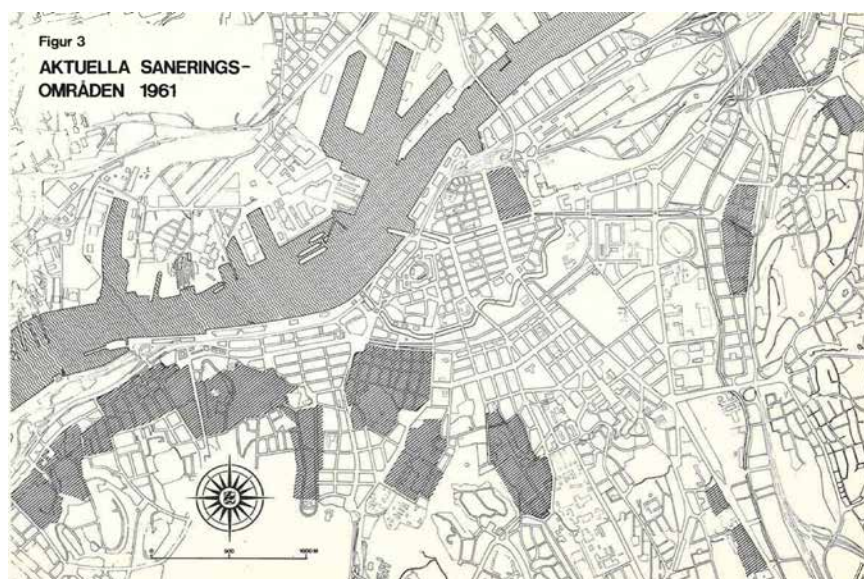
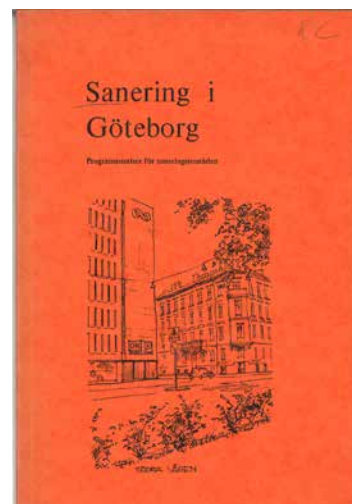
Tvättstuga 1960. Foto: Stig Sjöstedt. Bostadsbolagets arkiv

skulle "saneras". Ett mål var att avskaffa trångboddheten helt till början av 1960-talet*. Då skulle också saneringarna i städerna vara slutförda.

Genom de reformer som den nya bostadspolitiken medförde fick staten starka styrinstrument över bostadsbyggandet. Under årtiondena innan andra världskriget gjordes omfattande studier och forskning av hur den ideala bostadens funktioner skulle utformas och användas mest ändamålsenligt. Som en följd av detta skapades ett normsystem som kopplades till den statliga långivningen.

Bostadsutställningar under 1910-, -20 och -30-talen gav erfarenheter av och exempel på hur bostaden kunde utformas och vilka normer som borde vara gällande. Hemmens forskningsinstitut, sedermera Konsumentverket, gjorde noggranna studier av vilka tekniska och funktionella lösningar som var ideala för boendet och som låg till grund för normeringen. Forskningsinstitutet observerade kvinnors köksarbete på plats och drog utifrån detta slutsatser om hur exempelvis det bästa köket borde disponeras. Man hade också åsikter om folks användning av de olika rummen i lägenheterna. Med tanke på att det på 1930- och 40-talen ännu inte fanns ekonomi för att öka lägenhetsytorna fick till exempel det traditionella finrummet stryka på foten och ytan för köket minskas drastiskt.

***Normen för trångboddhet definierades som fler än två boende per rum, köket oräknat.**

Utpekade saneringsområden i Göteborgs stads saneringsutredning, 1961

Den första normsamlingen gavs ut 1942 och kallades Westholms bibel, då den utformats av Sigurd Westholm som tidigare varit stadsarkitekt i Stockholm och dessutom var ledamot i Bostadssociala utredningen. Bostadsstyrelsen gav under 1950-, 1960-, och 1970-talen ut normsamlingen God Bostad i en rad versioner, med riktlinjer både för lägenheternas funktioner och för småhusens utformning.

Punktsanering på Stora Otterhällan. I bildens centrala parti rivningsområdet där Södra Liden m.fl. gator legat. Foto från 1962, fotograf okänd

Gröna gatan under rivning 1959. Det nybyggda Chapmans torg i bakgrunden. Foto: Werner Goldbach. Göteborgs Stadsmuseums arkiv

IDROTTS-, FRITIDS- OCH FÖRENINGSLIV

Den svenska idrottsrörelsens utveckling utgör en viktig del av Sveriges 1900-talshistoria. De idrottsmiljöer som vuxit fram under perioden förmedlar idrottens historia och idrottandets utveckling fram till idag. Den organiserade idrottsrörelsen har en drygt 100-årig historia i Sverige.

Efter andra världskriget fanns ambitioner att bygga upp ett samhälle som byggde på välstånd, sundhet och bättre bostadsvillkor. Som en del i sundhetstanken fanns idrottsutövningen, som till stor del var organiserad i föreningar. Efter att staten och kommunerna insåg idrottens sociala betydelse blev det en del av samhällsplaneringen att integrera idrottsplatser i stadsplanerna. Medel öronmärktes då för anläggningsbyggen och för ekonomisk hjälp till klubbarna.

Göteborg saneras

SANERINGSUTREDNING

Bristen på bostäder gjorde att det blev politiskt nödvändigt att ompröva kommunernas möjligheter att få statliga lån till totalsanering och förnyelse av den äldre stadsbebyggelsen. Man ville även höja standarden i städerna med bland annat fler parker, lekplatser och bättre trafikutrymme. En saneringsutredning genomfördes. Resultatet blev en ny lagstiftning och nya ekonomiska möjligheter som gav kommunerna både rätt och råd att tvångsinlösa fastigheter. Kommunerna kunde därmed expropriera flera sammanhängande fastigheter för att få en storskalighet i rivning eller ombyggnad, vilket stärkte ekonomin i genomförandet.

GÖTA LEJON

Stadsfullmäktige väckte 1958 en motion om behovet att skapa ett saneringsbolag därför att man ansåg att saneringen av gamla stadsdelar varit av en alltför blygsam omfattning sedan frågorna utreddes i mitten av 1950-talet. Det halvkommunala bolaget Göta Lejon bildades med målsättning att åstadkomma en ändamålsenlig sanering av Göteborg. Inledningsvis genomfördes punktsanering och kvarterssanering som vid till exempel Chapmans torg år 1959. De småskaliga saneringarna övergick så småningom i stadsdelssanering genom bland annat zonexpropriation.

Älvsborgsbron år 1968. Fotograf okänd.
Göteborgs Stadsmuseums arkiv

Östra Nordstaden före rivning, taget 1962. Flygbild, Göteborgs Stadsmuseums arkiv

Det nya Landala kunde planläggas efter en omfattande sanering i slutet av 1960-talet. Man försökte hålla hyreskostnaderna nere genom en hög exploateringsgrad av stadsplanen. En social ambition var, förutom en god standard i lägenheterna, att införa boendeservice som våningsstädning, tillsyn under resor, tvättservice etc.

I stadskärnan förvandlades den blandade äldre stenstadsbebyggelsen i stadsdelen Östra Nordstaden till ett modernt köpcentrum i stadens mest storskaliga handelssatsning och Sveriges dittills största saneringsprojekt. Saneringen av stadsdelens nittio inköpta fastigheter, med stadsplan från 1600-talet och byggnader främst från 1800-talets mitt, inleddes år 1967. De nyuppförda kvarteren omvandlades till ett stort köpcentrum med kontor, restauranger, biografier och viss övrig service; allt under samma tak med någorlunda bibehållen gatustruktur. Komplexet var förbundet med järnvägsstationen via en gångtunnel, och med kollektivtrafiken vid Brunnsparken alldeles utanför huvudentrén. År 1972 var det mesta klart och då inrymdes även ett flertal stora bankbyggnader eftersom dessa banker medverkat vid realiseringen av projektet.

PROTESTER MOT RIVNINGARNA

Saneringen av Landala drevs av politiker med en minnesbild av en uppväxt i fattigdom och slitna bostäder i landshövdingehus.

Rörelsen som förespråkade saneringarna hade rötter i 1930-talets arbetarrörelse. Parollen ”Riv hela Haga” myntades av hyresgäströrelsen. Medan de äldre stadsdelarna projekterades för rivning inleddes emellertid en protestkamp mot saneringarna som hängde samman med att Historiska museet och Statistiska kontoret presenterade utredningar som problematiserade saneringsplanerna inom den centrala staden. Forskare visade på konsekvenser för människor som tvingades flytta från de sanerade områdena och arkitekter på Chalmers tog fram alternativförslag till varsam ombyggnad av bostadshusen. Hagas förnyelse blev en långdragen stridsfråga där Hagagruppen drev en varsam förnyelse och med hjälp av finansiering från Riksantikvarieämbetet lyckades bevara många hus, samtidigt som de gamla Hagaborna tvingades flytta.

BLANDSTADEN OCH SEGREGATIONEN

Under 1970-talet illustrerades Göteborg som en segregerad stad. Man visade skillnaderna i boendestandarden genom spårvagnsresor från Örgrytes villakvarter, via Lundbys blandning av industrier, landshövdingehus och fram till Biskopsgårdens kompakta höghusbebyggelse. Liknande beskrevs på vägen från Kungstens- och Långedraglinjens villaområden i sydväst över centrum till Angereds moderna höghus i nordost.

Utbyggda kommunikationer

MASSIV UTBYGGNAD AV STADENS TRAFIKLEDER

Perioden 1920-50 var för Göteborg spårvagnens och cykelns tid. Med bilismens genombrott blev storstaden med förstäder den naturliga ekonomiska och sociala enheten. Stadens utveckling följde, sedan 1960-talet, bilismens utspridning. Storstaden Göteborg blev mer än det som omfattas av kommunens gränser och spårvagnarnas linjer.

Jämte de nya stora arbetsplatserna och bostadsområdena i förorterna var just kommunikationer i form av trafikleder den tredje huvudfaktorn i det totalplanerade samhällsmaskineriet. Funktionsseparering förutsatte förbindelse – mellan arbete och fritid; mellan produktion, rekreation och konsumtion. Därför var det nät av nya eller kraftigt utbyggda trafikleder som staden projekterade, med både understöd och påtryckning från de stora arbetsgivarna, av en helt central betydelse. Älvsborgsbron över Göta Älv, påbörjad

1963 och invigd 1966, kom exempelvis till som en länk mellan de nya stora bostadsområdena i Västra Frölunda och arbetsplatserna på Hisingen med Torslanda i spetsen. Bostadsområdena i Angered-Bergum skulle omgärdas på alla sidor av ”högklassiga motorvägar”. En ny bro över älven planerades vid Agnesberg och en ytterligare vid Lärjeholm som skulle skapa direktförbindelse med arbetsplatserna på Hisingen och förkorta restiden för pendlare till under 20 minuter”. Biltrafikens framkomlighet prioriterades. Bilismen löste upp staden, samtidigt som de nya storskaliga trafiksystemen skapade barriärer i stadsbebyggelsen. Under 1960-talet var trafikledsbyggnad omfattande med bland annat Älvsborgsbron, Tingstadstunneln, E6, Högsboleden och Marieholmsleden.

RINGLED FÖR ETT BILFRITT CENTRUM

Enligt regionplanen från år 1963 skulle trafiken öka mer i de yttre områdena än i de centrala delarna. I centrum av Göteborg tänkte man sig ett utvidgat system av gågator, vilket skulle gynna affärlivet. Parkeringsanläggningar skulle ta emot inkommande trafik till centrum. Ett sätt att lösa trafikproblemen i Göteborg var att skapa en yttre ringled som innebar att bilar och tyngre fordon aldrig behövde passera den centrala staden. I regionplanen skissades en ringled som bland annat skulle förbinda arbetsplatser vid Torslanda och Arendal med bostäder inom Tuve, Säve och Angered-Bergum – kommuner

Tingstadstunnelns mynning vid Ringön år 1981. Bild ur boken Hamnbilder från Göteborg

som då ännu inte införlivats till Göteborg. Arbetsplatserna som avsågs utgjordes bland annat av hamnen och av Volvos nya fabrik i Torslanda, invigd 1964. Göta älv skulle korsas på en högbro i höjd med Kärra–Agnesberg. Angeredsbron kom att stå färdig först 1979. Österut skulle ringleden sammanbinda Bergum med Partille och Råda och i söder skulle leden gå genom Lackarebäcken och norr om Bosgården i Mölndal. Förbindelsen med Hisingen skulle ske via Västra Frölunda och över Älvsborgsbron, invigd 1966.

Några för efterkrigstiden speciella och påtagliga anläggningar var även tunnarna. I Göteborgsområdet invigdes till exempel Jerikotunneln (i Partille) 1963, Tingstadstunneln 1967 och Gnistängstunneln 1978.

SEN UTBYGGNAD AV SPÅRVÄGEN

Spårvägen byggdes ut samtidigt som staden växte, med en viss eftersläpning tidsmässigt. Till exempelvis Kortedala drogs spårvagnen först 1957 trots att bostadsområdena där var inflyttningsklara flera år tidigare. Buss- och färjelinjer kompletterade spårvagnslinjerna. Fram till mitten av 1960-talet fanns även trådbussar i staden. Det fanns olika planer för hur man skulle använda de befintliga järnvägarna för regional kollektivtrafik.

NY FLYGPLATS I LANDVETTER

Torslanda flygplats hade invigts 1923 och var fram till invigningen av Landvetters flygplats den 1 oktober 1977, den civila storflygplatsen i regionen. På Hisingen låg också F9:s militärflyg i Säve. Flygbullret från båda dessa flygplatser omöjliggjorde bostadsbebyggelse på stora delar av Hisingen. Problemen med en utbyggnad av den civila flygplatsen på Hisingen var att bullermattorna i en tänkt framtid omkring 1980 sträckte sig inte bara över stora delar av Hisingen, utan också över större delen av Västra Frölunda, där bostadsbebyggelse redan byggts och ytterligare bostadsområden planerades.

Förutom markarbeten och uppförandet av de byggnader som behövdes för Landvetter flygplats blev motorvägen Göteborg – Härryda färdig samtidigt som flygplatsen 1977.

VÄRME, VATTEN OCH AVLOPP

Stora förändringar av energiförsörjningen till Göteborgs bostadsbebyggelse skedde under perioden 1952 – 1975. Fjärrvärmenätets utveckling i Göteborg påverkade stadsdelarnas struktur och kommunala bolag bildades för att organisera anläggningarna. Fjärrvärmen gjorde sitt intåg 1952 när stadens första

kraftvärmeverk för produktion av el och fjärrvärme byggs i Rosenlund. Småningom levererades fjärrvärme till 9000 lägenheter i Kortedala från Sävenäs. År 1955 började Rosenlund leverera fjärrvärme till stadens centrala delar. Göteborgs Gasverk och Göteborgs elverk med fjärrvärme organiseras om 1965 till Energiverken i Göteborg (Energiverken blev Göteborg Energi AB 1990). 1972 börjar GRAABs sopförbränningsstation i Sävenäs leverera spillvärme. Gryaab AB var ett kommunalägt bolag som sedan 1972 svarade för avloppsvattenreningen i Göteborgsregionen och äger reningsverket Ryaverket och avloppstunlar som leder dit. Tidigare renades en del av Göteborgs avloppsvatten i Näsetverket.

Innan fjärrvärmen introducerades var det panncentralerna som värmden upp bostäderna. Panncentralerna utmärker sig i 1960-talets bostadsområden. De gestaltades medvetet och värmeverket eller vattentornet placerades gärna i avskilt majestät, ibland på höjder. I många fall gavs byggnaderna en utformning där maskineriet kunde beskådas bakom stora glaspartier i fasaden.

Pannhuset Tratten i Frölunda år 1969 ett halvår innan orkanen blåste ner panncentralens skorsten. Många panncentraler står idag övergivna och utan funktion, men oftast med ett skulpturalt uttryck som har präglat närsamhället och dess fysiska identitet. Foto: Ingmar Larsson

Nya centrumanläggningar

A-, B-, C- OCH D-CENTRUM MÖTER UPP FÖRÄNDRADE HANDELSMÖNSTER

Förändrade handelsmönster – från handel över disk till självbetjäning – innebar ett ökat krav på centrumanläggningarna. Centrumtorgen, som under 1940–50-talen tagit gestalt utifrån tanken om grannskap och mötesplats, blev för små med få butiker och fick svårare att behålla kunderna i takt med att allt fler blev bilburna. Nya centrum planeras med utgångspunkt i samutnyttjande och integrering av funktioner. Centrubildningarna planerades utifrån fyra grupper: A-, B-, C- och D-centra. Dessa kallades i generalplanen från 1959 för brännpunkter för konsumtion av varor och tjänster. Deras främsta premisser var lättillgänglighet och koncentration. Vid lokaliseringen togs hänsyn till befolkningsstorlek och infrastruktur.

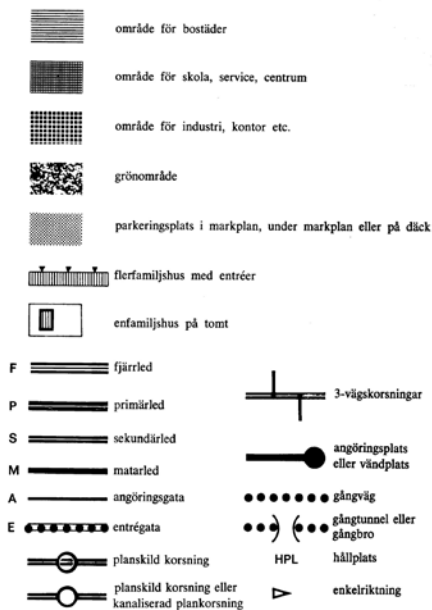
Ett A-centrum var regionalt och skulle tjäna en hel region och i Göteborg avsåg det endast själva city inom Vallgraven och Nordstaden. Ett B-centrum var ett distriktscentrum och tjänade en större del av staden, ett distrikt eller ett område med minst 50 000 invånare. Det var oftast ett lokalt centrum beläget inom en bebyggelsekoncentration och dominerades av lokaler för handelsändamål. Här fanns även lokaler för social och kulturell verksamhet, rekreation, kontor och hantverk. B-centrumet avsågs

Butikscentrum i Hammarkullen. Fotograf okänd. Bostadsbolagets arkiv

också försörja befolkningen i angränsande delar av stadens omland. Frölunda torg och Angered torg är exempel på B-centrum men formades på sätt och vis även som en avlastning för A-centrumet. C-centrat var huvudcentrum inom ett bostadsområde och skulle ha ett befolkningsunderlag om minst 5 000 personer. Utöver butikerna fanns även i mindre omfattning lokaler för kulturell och social verksamhet. Exempel på C-centrum Chapmans Torg och Axel Dahlströms torg. Ett D-centrum var undercentrum inom bostadsområdet och utgjordes av ett eller flera sekundära centra inom större bostadsområden. Befolkningsunderlaget skulle vara minst tretusen personer. I praktiken var det en butiksgrupp. D-centrum: Till exempel Radiatorget och centrumanläggning i Hjällbo.

BETECKNINGAR

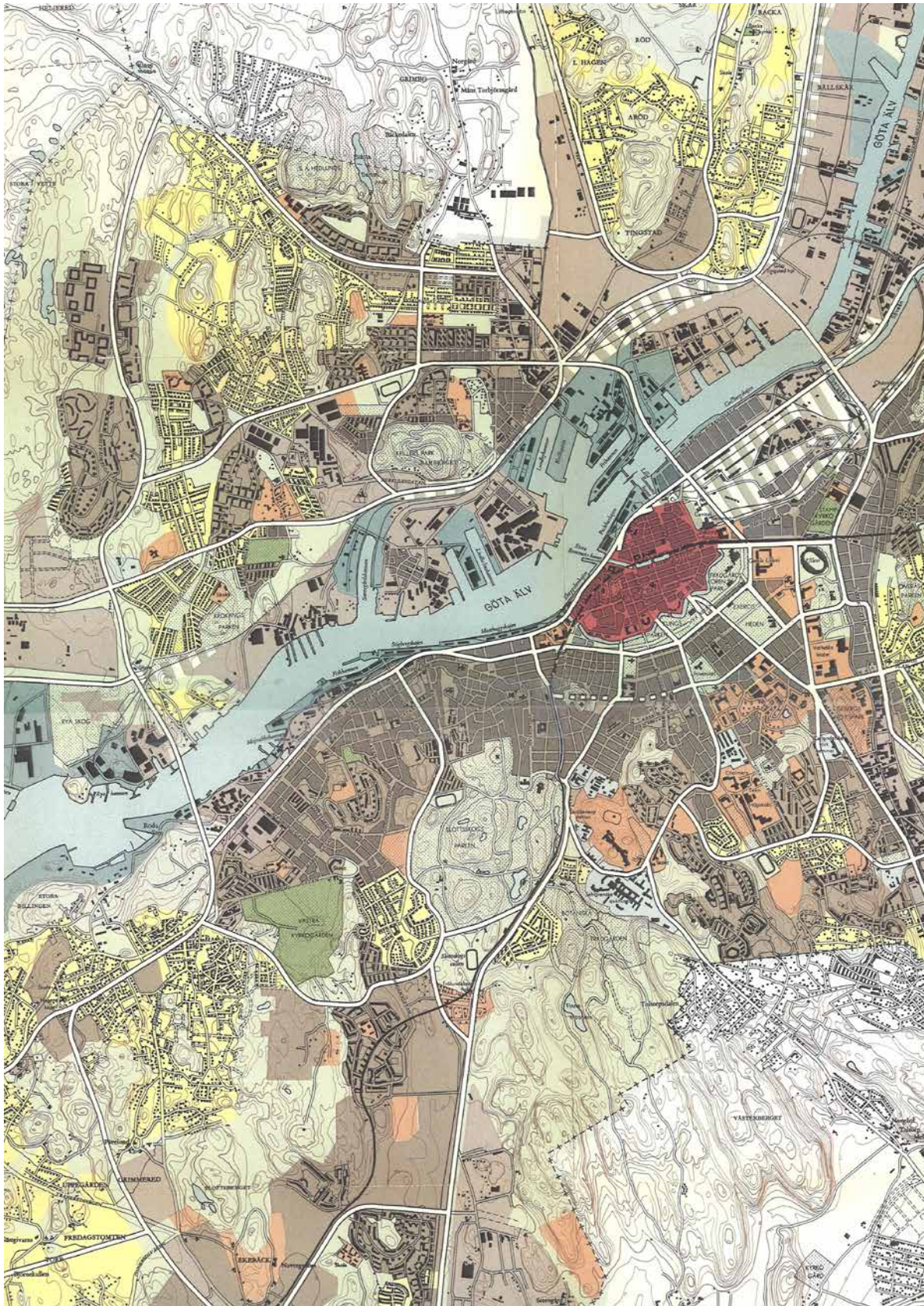

Illustrationsbilder gällande SCAFT ur Statensplanverk 1967

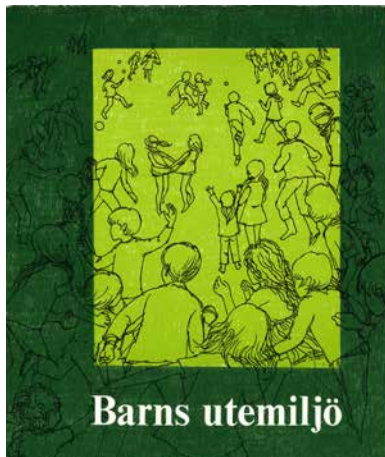
"Verktyg" för genomförandet

REGION-, GENERAL- OCH STADSPLANER

Göteborgsregionen var en föregångare när det gällde regionplanering med sin regionplan redan 1944. Göteborgs stad var till ytan liten och i princip redan fullbyggd, varför det för en framtida expanderande storstadsregion behövde byggas bostäder, infrastruktur, industrier

Generalplan för Göteborg, 1959. Stadsbyggnadskontorets arkiv

inte bara inom Göteborg utan även i kranskommunerna. År 1959 fastställdes en generalplan för hela Göteborgs stad. Sedan införlivningen av Angereds kommun och Bergum socken blivit färdig år 1967 upprättades året efter en generalplan över Angered-Bergum. Likaså kom år 1971 en generalplan för Hisingen, som bland annat omfattade de Hisingkommuner som också inkorporerats år 1967 – Tuve, Säve och Torslanda. Med stadsplaner reglerades byggandet på en mer lokal nivå.

SCAFT

Flera studier av trafik och bilanvändning i planeringen gjordes och år 1968 gav Planverket ut SCAFT (Stadsbyggnad Chalmers Arbetsgruppen för Forskning om Trafiksäkerhet) som innehöll normer för hur trafik och utemiljö skulle planeras och utformas.

SOU 1970 - BARNS UTEMILJÖ

Stor betydelse för bostadsgårdars och grönområdenas utformning var de nya direktiven som publicerades i SOU 1970 - Barns utemiljö. Där framgår ett tydligt ökat samhällsansvar för barn och ungdomars vardagsmiljöer, vilket innebar att en stor del av den yttre miljön i nya bostadsområden på olika sätt funktionsanpassades för lek och sportaktivitet. Man införde även begreppet öppen pedagogisk verksamhet, som exempelvis parklekplatser och bygglekar med anställd fritidspersonal.

"GÖTEBORGSANDA"

En förutsättning för genomförandet av efterkrigstidens samhällsbygge var samförstånd och gemensamma visioner om vad som utgjorde den goda samhällsutvecklingen. Beslutsfattare inom politik och industri möttes i en "stadsbyggnadsregim", eller vad som med ett allmänt använt begrepp i fråga om Göteborg brukar kallas "Göteborgsanda". Under press av industrin följde de kommunala makthavarnas stadsbyggnadsambitioner näringslivets behov. Detta illustreras särskilt tydligt av de politiska visionerna för nuvarande Angered under tidigt 1960-tal, en stad vars syfte var att hysa den nya Volvofabrikens enorma arbetskraft. Ett utpräglat landsbygdsområde i Angered-Bergumområdet skulle omvandlas till en så kallad satellitstad med bostäder för tvåhundra tusen invånare och ett centrum tio gånger större än Frölunda torg. Jämte Brasiliens nya huvudstad Brasilia skulle det bli den största nyplanerade staden i världen.

SOCIALHISTORIA OCH HUR UTBYGGNADEN OCH SAMHÄLLSPLANERINGEN HAR PÅVERKAT JÄMSTÄLLDHETEN

Under mellankrigstiden (1920-45) omfattade de yrkesverksamma i Göteborg något mer än 70 procent av befolkningen över 15 år. Nittiofem procent av männen förvärvsarbetade, medan kvinnornas andel var något över 50 procent. De gifta kvinnorna var en arbetskraftsreserv. Kvinnlig arbetskraft spelade stor roll i industrier som textil och livsmedel samt inom hälso- och sjukvård och detaljhandeln. År 1920 fanns det 15 kvinnliga och 1300 manliga förmän.

Vid fyrtioalet växte antalet till 116 mot 4000, men endast fem kvinnor var ingenjörer.

Under 1950-talet ökade antalet kvinnliga förvärvsarbetare. Vid den tiden ökade även kraven på jämlikhet. Kvinnorna kom att fortsätta förvärvsarbeta efter giftermålet och äldre gifta kvinnor sökte sig ut på arbetsmarknaden. Antalet kvinnor i arbetet ökade i alla grupper utom de yngsta som oftast saknade relevant utbildning. Den moderna boendestandarden med inplanerad effektivitet för hushållet kunde möjliggöra såväl förvärvsarbete som hushållsarbete. Detta inklusive barnpassning genom att daghem och förskolor planerades i bostadsområdena, nära till hemmet.

Modellen för morgon

DEN SVENSKA MODELLEN

Begreppet 'Den svenska modellen' växte fram under 1930-talet och satte Sveriges socialdemokratiska samhällsutvecklingspolitik på den internationella kartan. Politiken byggde på en kompromiss mellan marknadskrafterna och de sociala intressena - att skapa välfärd åt alla. I Göteborg gav detta eko ända in i 1950- och 60-talen där tidens idéer om samhällsomsorg kombinerades med rationellt byggande i heltäckande byggnadsprojekt. De storskaliga byggnadslösningarna, kryddade med detaljerad omsorg för vardagslivet, uppmärksammades utomlands vilket resulterade i att utländska TV-team (bland annat BDR och BBC) kom för att dokumentera "modellen för morgon" - den svenska modellen för framtida samhällsbygge. Göteborg besöktes även årligen av ett stort antal studiegrupper och enskilda som var intresserade av stadens bostadsbyggande. Boken 'Göteborg bygger' tog Bostadskontoret, Stadsbyggnadskontoret och arkitektkontoret

GAKO fram som en slags guide med sammanställningar av stadsplanetekniska, bostadspolitiska samt trafiktekniska data samt kartmaterial för de bostadsområden som var av särskilt intresse. Boken, som innehöll text på både tyska och engelska, vände sig till utländska besökare och gavs ut i fem upplagor under åren 1960-71, vilket vittnar om det stora intresset för Göteborgs byggande.

Tongivande aktörer i den göteborgska byggsektorn

ALLMÄNNYTTAN

Som följd av efterkrigstidens bostadspolitik fick de privata byggherrarna, som hade dominerat byggandet fram till 1940-talet, stå tillbaka och de allmännyttiga kom att få en mer framträdande roll. Många av de allmännyttiga bostadsföretag, som i stor utsträckning agerade byggherrar för det nybyggande som sattes igång under perioden, bildades emellertid under mellan- eller efterkrigstiden. Det fanns också kommunala bostadsföretag som inte uppförde bostäder i egen regi, utan enbart förvärvade fastigheter som man förvaltade, som till exempel Familjebostäder. Vissa av allmännyttans bostadsbolag agerade inte bara som byggherrar, utan startade också egna elementbyggnadsfabriker för att underlätta den stora produktionen. År 1949 bildades centralorganisationen Sveriges Allmännyttiga Bostadsföretag (SABO). Initiativet kom från Göteborg, som hade ovanligt många och inflytelserika bostadsföretag i allmännyttans tjänst, med goda erfarenheter av byggande och förvaltning. Dåvarande kommunalrådet Torsten Henriksson, som vid tiden var ordförande för Bostadsbolaget blev också SABO:s förste ordförande.

KOOPERATIONEN

Kooperationen representerades av HSB och Riksbyggen, vilka båda var byggherrar för en stor mängd lägenheter i både flerbostadshus och småhus under efterkrigstiden. HSB Göteborg och HSB Mölndal bildades under 1920- och 30-talen. Riksbyggen bildades 1940 och den första bostadsrättsföreningen bildades ett par år senare i Göteborg. Både Riksbyggen och HSB startade sedermera egna arkitektkontor i staden.

Arkitektkontoret GAKO. Foto: Claes Forsberg

ARKITEKTER OCH ARKITEKTKONTOR

När bostadsbyggandet kommit igång ordentligt började flera av tidens allmännyttiga byggherrar att starta egna konsultavdelningar för exempelvis rörmokeri och el. Detta eftersom man misstänkte att den privata marknaden hade karteller och såg att arbetena kunde bli billigare i egen regi. Göteborg Allmännyttiga och Kooperativa bostadsföretags samorganisation (GAKO) bildades som ett led i detta och kom att fungera som konsult i byggbranschen. GAKO startade också eget arkitektkontor som ritade flera kända projekt med kollektivhus i Göteborg och även projekt med visst boendeinflytande vid utformningen.

Några av de bostadsritande arkitektkontoren bildades under efterkrigstiden, exempelvis White Arkitekter samt Lund & Valentin, båda startade vid 1950-talets början. De flesta arkitekter och kontor som var verksamma i Göteborg under efterkrigstiden ritade alltifrån bostadshus och skolor till kyrkor och panncentraler. I en del fall startades lokalkontor i de nybyggda stadsdelarna och flera arkitekter flyttade in i lägenheter i de stadsdelar de själva varit med och utformat.

I förortskommunerna verkade arkitektkontoret Göteborgs Förorter, bildat år 1952 med kommunala ägare. Göteborgs Förorter ritade bostadsområden även i de dåvarande egna kommunerna Tuve och Torslanda. Arkitektkontor eller ingenjörfirmor gjorde också planer i Göteborg, exempelvis Vattenbyggnadsbyråns (VBB) generalplan för Angered-Bergum år 1968.

Rationaliserad byggprocess

TEKNIKUTVECKLING

Under perioden revolutionerades byggprocessen genom nya tekniker och material, vilket var en förutsättning för det omfattande bostadsbyggandet. Flera av de nya landvinningarna hann man inte testa ordentligt innan de togs i bruk, utvärderingen gjordes först när problem redan uppstått i byggnaderna. Efter det ovanligt regniga året 1949 fick Norra Guldhedens punkthus exempelvis stora fuktproblem som förbryllade byggfolket.

En stor utmaning fanns i hur man skulle bygga för att trotsa det fuktiga, salta västkustklimatet. Man fann inga enkla svar utan tvingades konstatera att det handlade om att lyckas med det komplexa samspelet mellan arkitektonisk utformning, väggkonstruktion, fasadmaterial och arbetets utförande.

Steget var stort när produktionen började drivas i så stor skala att standardmätten kunde följas, men detta föregicks av idén om att bostadshuset skulle vara en förbrukningsartikel och konsumtionsvara. I Sverige byggdes redan under andra hälften av 1950-talet nära fyratusenfemhundra lägenheter med helt eller delvis prefabricerad stomme av betongelement. Elementbyggandet i flerfamiljshus utvecklades kraftigt under 1950-talet men avtog i början av 1960-talet för att återkomma mot slutet av detta decennium. Främst tillverkades väggar, pelare eller bjälklag i element. Bjälklagselement var i huvudsak av två typer: kassettbjälklag eller hålbjälklag. Grundmaterialet var armerad betong eller lättbetong. Hjällbo och Hammarkullen var de första stadsdelarna som då fullständigt bebyggdes med förtillverkade element från Bostadsbolagets elementfabrik.

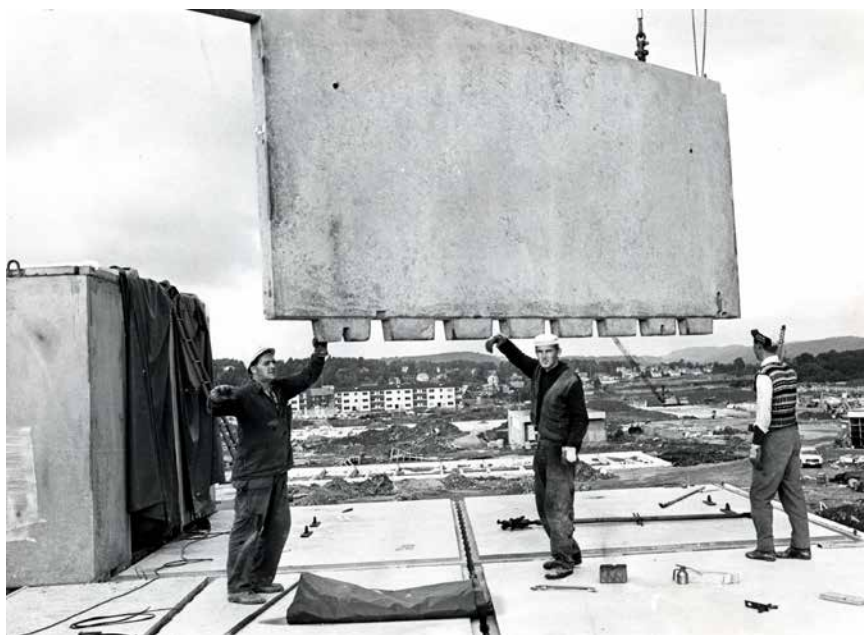
Byggmaterialets hantering var ett annat arbetskrävande moment. Fram till 1940-talet bars bland annat murbruk och tegel på byggställningar av trä, vilka senare ersattes av stålrör. Planhissarnas införande, som förde upp karrorna till respektive våning, underlättade hanteringen betydligt. Men den verkliga arbets- och personalbesparingen kom med tornkranarna, alltså stora, mobila byggkranar. Vanligen transporterades elementen stående och hade lyftöglor för att kunna hanteras med kranar. Infästningen av element skedde med fästjärn och gjutfog. Skruvklämmor stacks in under elementen vid placering och justering, dessa lämnades ibland kvar och utgjorde senare ett problem eftersom de rostar och spränger

betongen. Tillverkningen av element övergick så småningom från provisoriska tältfabriker till stationära fabriker. Transporten av elementen gjordes med hjälp av särskilda trailers som kopplats till dragbilar.

De stora bostadsbolagen hade egna utvecklingsavdelningar, omfattande i princip alla detaljer som kunde ha betydelse för ekonomi och förvaltning. Mycket av fokuseringen har i vår tid hamnat på stommarna och deras elementtillverkning, men försöksverksamheten bedrevs även när det gällde rationaliseringen av färg och målning, trappor, källare, ogräsbekämpning, akustik, bjälklagsplattor, tapetsering, avlopp, rening av värmecentralernas rökgaser, inredningsmoduler och mycket mer. Stommen representerade inte mer än 20 procent av hela produktionskostnaden. Murning och målning var arbetsintensiva moment som slukade många dagsverken.

EXPERIMENTHUS

Som när det gäller vilken annan metod- och materialutveckling som helst, så var forskning och experimenterande nödvändigt. Allteftersom elementtekniken utvecklades testades olika typer av byggnadskonstruktioner, men grundtanken för rationellt bygge var densamma. De olika bostadsbolagen i Göteborg uppförde egna

Elementhusbygge. Foto: Sture Lydén. Bostadsbolagets arkiv

experimentus där olika arbets- och kostnadsbesparande lösningar för moduler, stomkonstruktioner, bjälklag, flexibla planlösningar och liknande prövades. Exempel på experiment med billigare byggkonstruktioner finns i det så kallade Provhus 1 i Kortedala, där man testade en stålbalkskonstruktion som inte fungerade. Senare gjordes en liknande och fungerande konstruktion med betongstomme i södra Biskopsgården.

Rådande arkitektur- och planeringsideal

GRANNSKAPSENHETER OCH MILJONPROGRAM

Bostadsområdena från 1930-talet uppfattades av många som monotona med sina långa serier av parallella lamellhus, och från 1940-talet kan man se en större vilja att gruppera huskropparna

Mammor med barnvagnar i Hammarkullen. Foto: Jan Olsson. Göteborgs Stadsmuseums arkiv

på ett mer varierat och rumsbildande sätt. Vid decenniets slut började husen byggas i vinkel, och den helt nya hustypen stjärnhuset kopplades ihop i långa kedjor runt stora gemensamma grönytor eller i grupper som bildade intima gårdar. Lägre huskroppar blandades med högre punkthus.

En grannskapsenhet är en stadsplaneringsidé om att skapa mindre enheter i en stor stad som har ett självständigt liv och består av bostäder runt ett centrum. I grannskapsenheten är behoven för det dagliga livet tillgängliga inom räckhåll, inkluderande butiker, skolor, kyrkor, parker med mera. Staden skulle växa genom att grannskapsenhet läggs till grannskapsenhet. Till Sverige kom influenserna framförallt från England (community center), men även till viss del från Tyskland.

Trafikdifferentieringen blev mer utpräglad och grannskapsenheten, i kontrast mot det renodlade bostadsområdet, fick stor betydelse. Norra Guldheden (1945) var den första grannskapsenheten att uppföras i landet och blev en källa till inspiration för många likartade områden i både Sverige och internationellt. Så även den ungefär samtida självförsörjande satellitstaden Vällingby i Stockholm.

1960-, och 70-talen har kallats "de stora programmens tid". I Sverige lanserades 1965 det så kallade miljonprogrammet som på tio år skulle bygga bort bostadsbristen. Skalan i byggandet ökades ytterligare och en industrialiserad byggproduktion slog igenom på

"Kommandobryggorna" i Frölunda. Foto: Jan Olsson. Göteborgs Stadsmuseums arkiv

allvar. För att snabbt kunna genomföra denna väldiga utbyggnad av förorter och andra bostadsområden krävdes en långtgående standardisering och en planering och utformning som baserades på noggrant genomtänkta program och detaljstudier. Lamellhus i två till fyra våningar samt höga skivhus och punkthus var de vanligaste hustyperna, och karaktäristiska planmönster med hus i vinkel, i stora bågar, eller med en friare och mer öppen gruppering skapades. Under samma tid byggdes också stora grupphusområden ut runt städer och tätorter.

HUS I PARK

Sol, luft och gröna träd är de ”elementära glädjeämnena” skrev den schweiziske arkitekten Le Corbusier på 1930-talet. Formen som skulle rädda de gamla städernas ohälsosamma kompaktitet var *hus i park*. Den moderna bostaden skulle ha kollektiverade funktioner: barnkrubbor, barnträdgårdar, skolor, ungdomsföreningar, idrottsplatser och lekplatser vid husets fot. Det skulle också finnas plats nog att anlägga privata köksträdgårdar. Detta var en ledande vision som var grundmurad i den moderna stadens planering.

Det finns ett antal områden i Göteborg som karaktäriseras som *hus i park* och där det är viktigt med balans mellan byggnaderna och den yttre miljön. Miljöerna planerades noggrant för ljus, barnsäkerhet (utifrån tidens normer) och bilfritt. Ljushöjningarna studerades ofta minutiöst.

TOPOGRAFIN - ETT GÖTEBORGSKT SÄRDRAG

Efterkrigstidens arkitektur är den arkitekturepok som har mest ensartad utformning över landet, men med ett stort utbud av olika typologier. I Göteborg uppfördes allt ifrån hus i park och lamellhus av storgårdskaraktär till loftgångshus, skulpturala punkthus och experimenthus. Flera områden fick figurativa stadsplaner. Den göteborgska känslan och karaktären skapas under detta skede mest av hur bebyggelsen förhåller sig till stadens karaktäristiska topografi. Det finns ofta en närhet till eller utsikt över speciella landskap eller stadsvyer. Många av de nya stadsdelarna byggdes ut som vitt synliga bostadskomplex på bergsåsarnas krön, som i till exempel Angered. Hjällbo är exempelvis förlagt till en dalgång medan Gårdsten ligger på två avplanade högplatåer med en avgränsande dal däremellan. Den dramatiska topografin delar upp Bergsjön i olika delområden på bergsplatåer, sluttningar och dalgångar där olika förvaltare sätter sin arkitektoniska prägel. Anpassningen till topografin blev emellertid allt mindre längre fram i perioden. Ibland tillgreps till och med nivåsprängning av berg som i Gårdsten.

Bostadsgårdar med stora kvaliteter

FRÅN GÅRDSMILJÖER MED INSPIRATION FRÅN NATUREN...

Gårdsmiljöerna från 1950-talen präglas oftast av en omsorgsfull men enkel utformning. Funktionellt sett var de utformade utifrån de behov som de boende hade. Naturen var ofta en förebild. Under 1900-talets mitt etablerades trädgårdsarkitektyrket. Även om de inte var så många så kom de allt mer att arbeta med bostadsområden och deras idéströmningar och tankesätt fick stor betydelse även för de gårdsmiljöer som anlades utan arkitektmedverkan. De svenska trädgårdsarkitekterna utvecklade en egen stilart och tradition – en filosofi i förhållande till den svenska naturen. Den tog utgångspunkt i den natur som fanns på platsen, renodlade den och lät den samverka med mer anlagda ytor. Tex kunde man låta en bergklack sticka upp utan förmedling i en gräsmatta. Växtligheten – sammanhängande gräsmattor, stora träd, blommande prydnadsträd, solitärbuskar, häckar och rosen- och perennanläggningar - placerades och utnyttjades på ett medvetet sätt på gårdarna bland annat för att avgränsa olika rum.

Tankarna om trafikseparering, mer slutna gårdsrum som har kontakt med gemensamma parkytor och planering av områdena som en helhet gav goda boendemiljöer. Fritidsaktiviteter som tidigare hört till parkerna kunde nu istället planeras in på gårdarna. Välbevarade tidstypiska exempel på grannskapsgårdar finns i Guldheden, Kortedala och Torpa.

...TILL STORA FUNKTIONSSEPARERADE GÅRDAR

Under 1960-talet började man satsa på park- och naturområden för rekreation, friluftsliv och naturintresse, en inriktning som fortsatte fram till 1980-talet. De större grönytorna mellan bostadsgårdarna förändrades från mindre, överblickbara parkområden till stora, centrala områden med många andra funktioner kopplade till barn såsom skolor, daghem och fritidsgårdar. I takt med att en allt högre grad av funktionsuppdelning förespråkades i planeringssammanhang under 1960-talet började varje funktion avgränsas rumsligt i gårdsmiljöerna. Funktioner placerades intill varandra som ett pussel av moduler. En viss del av byggkostnaden var avsatt för utemiljöns utsmyckningar och konst. Man lät lekplatsen vara dominerande på gårdarna och lekutrustningen, såväl som ytan, blev

Flatås bygglek. Fotograf okänd

alltmer standardiserad, robust, plan och kantig. Användningen av växtmaterial förändrades. De planterade ytorna blev större och integrerades i lekplatsen. En eller ett fåtal arter användes och för att trots allt hindra slitage användes taggiga buskar. I de sanerade stadsdelarna försvann de trånga gårdar som hade präglat de äldre stadskvarteren i till exempel Landala och Annedal och ersattes av nya bostadsmiljöer med storgårdar. Områden som Vättlefjäll, Sandsjöbacka, Delsjön, Vrångö skärgårdsreservat, Änggårdsbergen, Hisingsparken är exempel på parker- och naturområden som gjordes mer tillgängliga för invånarna. Dalen i Gårdsten och Galaxen i Bergsjön är exempel på naturområden som har sparats inne i bostadsområdena.

NYA IDÉER OM BARNNS UTEMILJÖ

Nya idéer, som kom att få så stort genomslag under efterkrigstiden när det gällde barns utemiljö, sprang ur 1920- och 30-talens funktionalistiska ideal. Samma tankar om funktion och god hygien som präglade funktionalismens bostadsarkitektur kom även att prägla synen på barns utemiljöer. Det var först i och med byggandet av de nya grannskapsenheterna på 1940- och 50-talen som dessa ideal kunde genomföras i större skala. Inom ramen för folkhemsbygget blev de ungas aktiviteter en samhällsangelägenhet.

I en inledande fas av grannskapsenheternas bygge och planering utformades lekmiljöerna varierat och anpassat efter platsens förutsättningar. Organiska former föredrogs liksom spensliga dimensioner på lekanordningarna. Den politiska ambitionen att integrera konstnärlig utsmyckning med vardagens miljöer medförde att konstnärer formgav lekskulpturer i sten, trä eller stål.

Lekplats i Bergsjön. Fotograf okänd. Bostadsbolagets arkiv

PARK- OCH BYGGLEKAR

Så kallade parklekar med tillhörande personal startades i nya bostadsområden under efterkrigstiden och skulle enligt statliga normer för bostadsmiljöer ligga på gångavstånd och ha plats för exempelvis bollek, sandlek och bygglek. Parklekar har funnits i offentlig regi sedan år 1945 då barnavårdsnämnden startade aktiviteterna, som senare sköttes av gatukontoret. Parklekarna var för barn upp till femton års ålder och inkluderade utflykter till Slottsskogen och Skatås. År 1962 blev Arvid Bengtsson stadsträdgårdsmästare i Göteborg. Han planerade flera lekplatser med olika möjligheter till lek och rekreation. Bygglekplatser fanns exempelvis i Flatås och vid Svängrumsgatan. Arkitekten Anna Branzell ritade flera lekplatser, ett vackert exempel med vattendamm och omväxlande aktivitetsmöjligheter finns på Bildradiogatan. I Bergsjön planerade arkitekten Inga Edler Claeson bostadsområdenas utemiljöer för både fritid och rekreation. Parklekplatser och bygglekar med anställd fritidspersonal var ofta ett komplement till intilliggande skolor. Ytterst få av dessa finns kvar eller fungerar idag. Bevarade exempel är bygglekplatser i Eriksbo och Biskopsgården. Det var under denna tid som den framsynte stadsträdgårdsmästaren Arvid Bengtsson tillför lekplatserna både djur- och bygglekplatser. Utrymmen för konstruktiv lek, såsom bygglek, sandlek och vattenlek dominerar parken. Denna tid blir den verkliga höjdpunkten vad gäller barns och ungdomars lek.

FRITIDSBYGGNADER

Förenings- och fritidslivet expanderade under den aktuella perioden 1955-75 och det finns ett stort antal arenor som under perioden byggdes för idrott och folkhälsa runt om i staden. Tidstypiska byggnationer var många som användes i göteborgarnas fritids-, idrotts- och föreningsliv, till exempel: idrottsanläggningar, simhallar, klubbhus och samlingslokaler.

Exempel på anläggningar med idrottsfunktion är: idrottshallar i ombyggda industrianläggningar, enklare baracker som ursprungligen använts som nödbostäder eller klubbhus och samlingslokaler som byggdes utan medveten arkitektonisk gestaltning. Byggnaderna är ofta av provisorisk karaktär. De flesta av anläggningarna är lokaliserade på stadsägor, alltså större fastigheter med ett otal olika funktioner och mer eller mindre tillfälliga verksamheter spridda över ett större geografiskt område. Det finns även klubbar med lokaler i byggnader ämnade för andra ändamål, till exempel bostadshus. Även idrottsplatser utan någon bebyggelse finns.

Stor satsning på konstnärlig utsmyckning

ENPROCENTSREGELN

Karaktäristiskt för många av de bostadsområden som uppfördes under perioden är förekomsten av konstnärlig utsmyckning. Statens konstråd inrättades 1937 med ambitionen att låta goda konstverk samspela med arkitektur och bidra till en totalmiljö som ”positivt påverkar människans sinnesstämning, attityder och möjligheter”. Härigenom introducerades den så kallade enprocentsregeln av dåvarande ecklesiastikministern Arthur Engberg. Han förordade att ett belopp, ”i allmänhet inte understigande en procent” av byggnadskostnaden vid offentlig nybyggnation skulle avsättas för konstnärlig utsmyckning. Regeln infördes för att gynna konstnärerna, som drabbats hårt av den ekonomiska krisen på 1930-talet. Enprocentsregeln blev med tiden en vedertagen princip för både statliga och kommunala nybyggnadsprojekt.

KONKRETISTISK KONST I FOLKHEMMET

I 1950-talsbebyggelsen placerades konsten i många fall direkt på fasaderna. Så kallad konkretistisk konst i form av nonfigurativa, geometriska mönster målades på gavlar eller på bottenvåningar. I till exempel Kortedala finns bevarade exempel på sådana fasadmålningar. Andra tekniker användes också. Ena fasaden på medborgarhuset vid Axel Dahlströms Torg i Högsbo är till exempel smyckad i full höjd med en marmorintarsia av Endre Nemes. Mer traditionella fristående skulpturer i blygsam skala var också vanliga i anslutning till centrum, vid gångvägar eller på bostadsgårdarna. Konstnärerna skapade även klätterskulpturer av trä, metall eller sten på lekplatserna.

ATELJÉLÄGENHETER

På 1950-talet fick flera bostadsbolag i Göteborg i uppdrag att bygga billiga ändamålsenliga ateljélägenheter för konstnärer. Exempelvis så byggde Bostadsbolaget två längor ovanpå garagen på Syster Estrids gata 2 - 4 i Guldheden 1956. Ateljélägenheterna skulle innehålla stora rum och vid byggandet togs oftast särskild hänsyn till ventilation, förråd, förvaring av eldfarliga ämnen, takhöjd och transportfrågor - man måste ju kunna få ut stora konstverk genom dörrar och trapphus. Den här typen av hus med speciella ateljélägenheter byggdes av Göteborgsbostäder i Kortedala, Södra Biskopsgården, Tolered och Högsbohöjd. Alla med en lite experimentell planlösning och med ateljélägenheter.

VARDAGSKONST I MILJONPROGRAMMET

Konsten gavs ett fortsatt stort utrymme i miljonprogramsbebyggelsen och skulle finnas bland människorna i vardagen, där den blev såväl omtyckt som kritiserad. Den konstnärliga utsmyckningen tog sig många olika former och fick en alltmer robust karaktär genom tåliga material. Heltäckande utsmyckningar i de trafikseparerande gångtunnlarna och individuell väggkonst i höghusens entréer var två typiska uttryck. Reliefer i stengods eller betong var vanliga men även emaljer. Fasaddekorer av metall var en annan variant. Det förekom även konst i betydligt mindre skala i form av barnvänliga igenkänningssymboler vid bostadsentréerna. I de mer storskaliga områdena användes den konstnärliga utsmyckningen och planteringarna till att individualisera de olika gårdarna. Monumentala konstverk i stadsdelens centrum bildning kunde i vissa fall komma att symbolisera hela stadsdelen. Det var ofta prioriterat att få så mycket konst som möjligt för pengarna, vilket innebar att vissa utsmyckningar utfördes i relativt billiga material såsom betong och konstruktionsstål med oprövade tekniker.

Skulpturen *Figurer i vind* av Gudrun Edwards. Foto: Gudrun Edwards

Skolorna och daghemmen integrerades i bostadsgårdarna

SKOLAN CENTRAL FÖR DET SOCIALA LIVET

Skolorna uppfördes som egna enklaver vid stråken mellan hem och centrum eller naturnära i utkanten av större bostadsområden. Skolor för lägre årskurser förlades närmare bostäderna än exempelvis högstadieskolor och gymnasier. Integrerat i, eller i anslutning till, skolorna fanns lokaler för fritidsaktiviteter av olika slag, ibland också idrottsanläggningar och bibliotek. (Enligt generalplanen 1959 skulle 22 filialbibliotek inrättas till det nya huvudbiblioteket på Götaplatsen och anslutas till just skolor eller centrumbildningar). Det fanns också en uttalad ambition att skolorna skulle utgöra samlingslokaler och därmed spela en viktig roll för stadsdelens sociala liv. Skolulan kunde till exempel dimensioneras och utrustas för teater eller andra evenemang kvällstid.

FRÅN OMSORGSFULL SKOLARKITEKTUR TILL PROVISORISKA LÖSNINGAR

Från en som helhet genomtänkt skolmiljö i naturskön omgivning med gedigna byggnader och integrerad konst, gled skolorna över till att bli paviljongliknande och i många fall placerade på tomma och plana ytor. I väntan på permanenta skolbyggnader upprättades i somliga fall tillfälliga baracker, som sedan fick stå kvar när bygget aldrig kom till stånd. Arkitekterna var desamma som för övrig bebyggelse och arkitekturen var mestadels återhållen, till skillnad från äldre skolors monumentala framtoning. Byggnaderna kunde grupperas mer eller mindre slutet kring en central gård, förläggas parallellt utmed ett stråk, eller placeras så att mindre längor famnade ett antal smågårdar i U-form. Karaktäristiskt är att gymnastikbyggnaderna särskiljer sig genom att vara högre än övriga byggnader och att den, liksom matsalen, utmärker sig genom en mer artikulerad gestaltning.

... liksom kyrkorna

KYRKOR ÅT ALLA

I 1959 års generalplan för Göteborg var målsättningen att varje bebyggelsegrupp med fler än åttatusen invånare skulle ha tillgång till en egen kyrksal inom den dåvarande statskyrkan. I varje ny större stadsdel ingick åtminstone en ny församlingskyrka i stadsplanen. Stadsdelskyrkorna skulle ligga centralt i sitt område, ofta vid dess centrumanläggning.

Arkitekterna bakom kyrkorna var ofta desamma som ritade bostadsbebyggelsen, såsom Johannes Olivegren, Bo Cederlöf, Johan Tuvert, Helge Zimdal och John Snis. 1950-talskyrkorna uppfördes av naturmaterial som tegel och natursten och försågs med koppardetaljer. Det populära betongglaset användes gärna. Bland 1960-talets kyrkor hittar man, utöver naturmaterialen, moderna betongfasader med frilagd ballast. Den under 1970-talet allmänna återgången till mer traditionella former och material märks även i kyrkobyggnaderna där ett flertal försågs med tegel- eller putsfasader. Kyrkorna från perioden fick ofta en fristående klockstapel istället för ett torn.

Den första permanenta småkyrkan, alltså finansierad av Göteborgs småkyrkostiftelse, var Allhelgonakyrkan i Kortedala från 1957, ritad av arkitekt Olov Geggen. Den är, liksom många byggnader i Göteborgs kuperade terräng, uppförd med suterrängvåning. En grupp kyrkor från tidsperioden är sammansatta av flera kraftfulla, ibland kubiska, byggnadsvolymer med slutna tegelfasader. Bland dessa finns kyrkorna i Kaverös, Högsbo, Härlanda, Tynnered och Flatås. En del kyrkor fick en mer spektakulär framtoning som Biskopsgårdens kyrka, med uppåtsvängda vita betongskal och fritt hängande kyrkklockor mellan de två byggnadsvolymer, eller Brunnsbo kyrka med en grundplan i form av en stjärna. De kyrkor som uppfördes i de äldre stadsdelarna gavs samma moderna form som kyrkorna i förorter, till exempel kyrkorna i Kungsladugård, Guldheden och Johanneberg. Andra gavs en mer anspråkslös villalikhande karaktär med sadeltak, såsom träkyrkorna på Vrångö och Brännö, båda uppförda på gamla skoltomter.

VANDRINGSKYRKOR

I väntan på den permanenta kyrkobyggnaden drev småkyrkorörelsen fram provisoriska, anspråkslösa gudstjänstlokaler. Till en början användes exempelvis gamla militärbaracker. Men såväl i Stockholm som i Göteborg utvecklades även små monteringsfärdiga, billiga kyrkor som snabbt kunde ställas i det nybyggda området och sedan

demonteras för att flyttas vidare till nästa stadsdel under uppförande. Kyrkorna kom därför att kallas vandringskyrkor.

Stor utbyggnad av fritidshus

MODULTILLVERKADE SPORTSTUGOR

Under 30-talet, i samband med de första lagstadgade semesterveckorna växte små sommarstugeområden fram runt om i Göteborg. Dessa områden var oftast inte planlagda utan utvecklades spontant. Senare planlades stugområden av kommunen – Björlanda, Lilleby, Askim och Långedrag är exempel på områden där ”vild” bebyggelse blev strukturerad efter hand.

Under 1960-talet, när semestern blev längre, kom den stora utbyggnaden av fritidshus. Ekonomin var bättre och bilen gjorde det möjligt att åka längre bort. Den enkla sportstugan blev populär. Fritidshuset fick också högre standard för att kunna användas vintertid under jul- och sportlov. På 1960-talet var fritidshusen ofta tillverkade efter ett modulsystem och färdigisolerade väggelement sattes samman till olika stugtyper.

Masonithus på Knarrholmen. Fotograf: Kristina Wallman

KOLLEKTIVA SEMESTERÖAR

Framväxten av en fritid, en rekreationstid, kom tidigt att stötts av arbetsmarknadens parter där såväl arbetsgivare som fackföreningar och pensionsstiftelser lät uppföra anläggningar till stöd för företagens

anställda respektive medlemmar i den egna fackföreningen. Framväxten av sådana anläggningar inleddes under seklets två första decennier och fick sin kulmen under 1940- och 60-talen. Kårholmen, Knarrholmen, Sjumansholmen och Stora Förö är öar som bebyggdes av fackföreningsfolk och arbetare. På dessa öar arbetade man kollektivt och byggde bryggor, dansbanor och affärer gemensamt. Vissa av öarna fungerar fortfarande kollektivt i föreningsform. Askims fritidsby, Lilleby fritidsby, Skeppstadsholmen och Stora Varholmen var så kallade havsbadskolonier.

Specialbostäder

Utöver lägenheter i flerbostadshus och småhus uppfördes lägenheter i så kallade specialbostäder eller hus i speciellt syfte. Det rörde sig om olika typer av kategoriboende, till exempel för ogifta män, sjuksköterskor, äldre eller studenter eller som bostäder för de icke fast bosatta från den romska populationen.

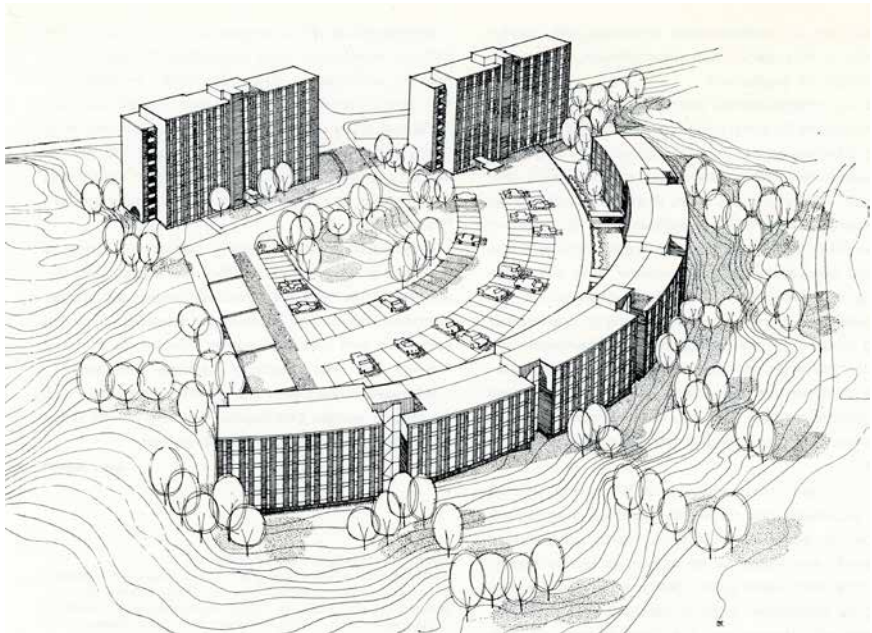
BOSTÄDER FÖR ROMER

Resultatet av en inventering gjord 1955 visade att det fanns närmare 50 romer som vistades i Göteborg. I mitten av femtioalet beslutades i Göteborg att romer ska behandlas som andra medborgare i kommunen och att kommunen därför har skyldighet att hjälpa ”de ambulerande zigenare som önskar fast bostad, antingen för hela eller endast för vinterhalvåret”. De anser vidare att det ”icke kan vara önskvärt att åstadkomma en kategoribebyggelse för zigenarna” utan att kommunen ska försöka ordna fasta bostäder i den vanliga bebyggelsen. Det var även önskvärt med ändamålsenliga lägerplatser som skulle ställas till förfogande med tillgång till vatten, elektrisk ström och sanitära anordningar” (SRA, Kommunfullmäktiges handlingar 1957).

Vid början av 1960-talet hade de flesta romer i Göteborg en fast bostad, men för de som inte hade det genomfördes en akut åtgärd i bostadsfrågan. Arbetsmarknadsstyrelsen fick år 1959 bemyndigande att uppföra provisoriska bostäder i överenskommelse med vad som tillämpats beträffande arbetslösa. Länsarbetsnämnden i Göteborgs och Bohus län upplät från och med då några provisoriska lägenhetshus på platser där redan befintliga läger fanns; i den första etappen vid Gamla Rambergsvägen och Polstjärnegatan och senare även på fyra andra platser. Detta var ett led i att försöka ordna fasta bostäder i den vanliga bebyggelsen och inte så kallad kategoribebyggelse.

BOSTADSHOTELL

I stadsdelarna Svartedalen, Bergsjön, Gamlestaden, Rambergsstaden och Backadalen uppfördes under 1960-talet stora komplex med bostäder ämnade för "ogifta män anställda vid stadens industrier". Byggherre till samtliga av dessa områden var Göteborgs stads bostadsaktiebolag. Lägenheterna sorterades under termen specialbostäder i stadsplaneringen och var tänkta som ett halvkollektivt boende. Husen benämndes industri- eller bostadshotell, men i folkmun kallades de också ungarshotell. Kvinnliga motsvarigheter till detta kategoriboende var sjuksköterske- eller hembiträdebostäder, men de uppfördes i mindre omfattning.

Chalmers studenthem. Illustration ur tidskriften Byggmästaren, nr 8, 1965

STUDENTHEM

Göteborg utvecklades som studentstad när exempelvis Chalmers Tekniska Högskola expanderade under 1950- och 60-talen. Studenthemmet med höga skivhus på Gibraltargatan invigdes 1963. I samma stadsdel fanns då redan ett studenthem från 1960 på Volrat Thamsgatan. Därtill tillkom 1969-1971 Olofshöjd, ett stort studenthemsområde med omfattande service, byggt i rött tegel. I östra Göteborg finns anläggningen Studiegången i Rosendal från 1972, då störst i Göteborg, med motionsanläggningar, butiker, hobbylokaler och förskola. Husen har både in- och utvändiga loftgångar. Studenthemmet i Kallebäck heter Ostkupan och består

av ett 14 våningar högt skivhus med flackt pulpettak och fasad av frilagd ballast samt vita plåtkassetter. I centrala staden finns exempelvis Kjellmansgatans studenthem från 1962 i Masthugget, lamellhus med plana tak och betongfasader med frilagd ballast. Studenthemmen uppvisar alltså även de en provkarta på samtidens arkitektur.

Upprustning av miljonprogrammet

UPPRUSTNINGAR

Många av flerbostadsområdena från 1950- och det tidiga 1960-talet har blivit förändrade på något sätt. Den vanligaste genomförda åtgärden är tilläggsisolering av lamellhus och punkthus. Det nya fasadmaterialet är plåt eller annat skivmaterial och fönstren ligger kvar i det gamla fasadlivet vilket fullständigt ändrar fasadens uttryck och ger sämre ljusinsläpp. Andra vanligt förekommande förändringar är att plana tak har fått mer lutning, att originalfönster och dörrar av trä har bytts ut mot aluminium, att glasade partier i entréer har satts för, att entréernas skärmtak har bytts mot kraftiga konstruktioner av trä (1980-tal) eller konstruktioner av glas och stål (1990-tal), att balkonger har bytts ut, försetts med nya fronter eller glasats in.

Ekonomiskt stöd för att förbättra boendemiljön har funnits i olika omgångar allt sedan mitten av 1970-talet, och har i ganska stor utsträckning kommit att användas i flerbostadshusområden som uppförts under 1950-, 60- och 70-talen. Stöden har i stor utsträckning resulterat i upprustning av gårdar. Markbeläggning och planteringar har förnyats, entréer har markerats genom pergolor och lekplatser har omgestaltats utifrån nya normer. Sophus, garage och tvättstugor har byggts ut. Dessa miljöförbättrande åtgärder finns i alla typer av områden, oavsett vilken tidsperiod de byggts under, och större förändringar av utemiljön har också gjorts i områden där husen inte ändrats nämnvärt. Bland småhusen finns en stor variation i hur de har förändrats och när. I en del fall har radhuslängor upprustats samtidigt på samma sätt, men den ojämförbart vanligaste ändringen bland småhusen, oavsett hustyp, är att respektive ägare har satt sin prägel genom byte av fönster och entrédörrar, ändring av fasadfärg/ -material, tillbyggnader av farstukvistar, förrådsbyggnader etc. En tydlig

tendens har varit att ge sitt hus en mer traditionell prägel genom fönsterfoder, spröjsar, fönsterluckor, smidesdekorer, snickarglädje och liknande. Den vanligaste fasadförändringen är att hus med eternitfasad eller träpanel efter en tilläggsisolering har fått ett helt nytt fasadmaterial.

Upprustat bostadsområde i Gårdsten. Fasaderna har klätts in, fönstren bytts och husvolymerna trappades ned. Foto: Sanja Peter

TURN-AROUND

I Göteborg finns det flera bostadsområden uppförda under efterkrigstiden som har förändrats kraftigt genom så kallad turn-around. En turn around är en övergripande förändring av den arkitektoniska strukturen genom att till exempel byggnader byggs på, ”kapas” eller rivs. I vissa fall uppförs småhusbebyggelse i höghusbebyggelsens ställe.

Omvälvande förändringar av det här slaget genomfördes i särskilt stor omfattning i Göteborg från 1980-talet och in på 2000-talet. De områden där rivningar har genomförts är Norra Biskopsgården, Hammarkullen, Bergsjön och Lövgärdet. Ombyggnader med omfattande arkitektoniska förändringar har genomförts i Länsmansgården, Högsbohöjd, Tynnered, Kortedala och Gårdsten. Ombyggnader där arkitektoniska förändringar har gjorts och där man även har bytt namn på bostadsområden eller gator finns i Länsmansgården, Högsbohöjd, Tynnered, Kortedala och Gårdsten.

Ovan nämnda turn-around har i de allra flesta fall fått någon form av statligt ekonomiskt stöd. Rivningar i sig har inte varit stödberättigade, men en nybyggnation av radhus med bostadsrätt som upplåtelseform har kunnat erhålla statligt stöd. Det finns också bostadsområden som fått statligt stöd och där förvaltningsbolagets ambition dessutom varit att förändra boendestrukturen.

Växelmyntsgatan, Högsbohöjd, efter ombyggnad på 1990-talet. Foto: Sanja Peter